

TÖRTÉNELEM ÉS ÖNISMERET

TANULMÁNYOK

KRE

CZEGLÉDI SÁNDOR

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

KÁROLI GÁSPÁR
REFORMÁTUS EGYETEM

2019

CZEGLÉDI SÁNDOR

TÖRTÉNELEM ÉS ÖNISMERET

Károli Könyvek
tanulmánykötet

Sorozatszerkesztő: Sepsi Enikő

A szerkesztőbizottság tagjai:

Balla Péter, Bozsonyi Károly, Csanády Márton, Fabiny Tibor,
Homicskó Árpád, Kendeffy Gábor,
Kocsev Miklós, Sepsi Enikő, Szenczi Árpád, Törő Csaba

CZEGLÉDI SÁNDOR

TÖRTÉNELEM ÉS ÖNISMERET

TANULMÁNYOK

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2019

Felelős kiadó: Sepsi Enikő, a KRE BTK dékánja
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060
Fax: 455-9062

© Károli Gáspár Református Egyetem, 2019
© L'Harmattan Kiadó, 2019
© Czeglédi Sándor, 2019

ISSN 2062-9850

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu • webshop.harmattan.hu

TARTALOM

Előszó	7
Történelemtanítás tudományos háttér nélkül?	9
Elvárások és problémák a történelmi fogalmak tanításánál	13
Nemzetek és vallások Erdélyben – a fogalomhasználat problémái a történelemtanításban	25
Közösségi tudatformák a történelemtanításban	41
Élmény és emlékezet: helyzetek és lehetőségek a protestáns iskolákban	63
Önismeret és szeretet	75

ELŐSZÓ

Tökéletesen s hibáink legmélyebb gyökerfenekéig kell tehát mindennek előtt magunkba szállnunk, s minden illúziókkal félre, legelsőben is mibenlétünk erkölcsi nyomoruságát őszintén elismernünk. Mert mindaddig, míg önszeretetünk, hiuságunk s gőgünk csak egyetlen egy bármi parányi árnyéklata keveredik is ,önismereti itéletünkbe, mindaddig túlbecsülésünkre fog csábitni gyarlóságunk örökle, minek következtetésében nemcsak tetteleg nem fogunk járulni oly szükséges ujjászületésünkhöz, de még annak sürgető voltát érezni, sőt mibenlétünk valóságát se fogjuk tisztán látni s elismerni soha is, és így attól lassanként még inkább eltávozni.

Széchenyi István: Hunnia

Ezek az írások több szempontból is a köztes lét termékei. Magamról annyit, hogy középiskolában és egyetemen is tanítok. A tanítás során sok konkrét problémát, véleményt kell előadnom, megértetnem, s közben mindezek elméleti hátterét ismernem. E feladatok közben bukkannak elő olyan összefüggések, amelyek valóságtartalmát szeretném végiggondolni, vagy merülnek fel olyan kérdések, amelyeket igyekeznék megoldani. Ebből fakad, hogy ebben a kötetben a tanulmányok többé vagy kevésbé polemizáló jellegűek.

A tanulmányok spektruma is viszonylag széles. Egyrészt a pedagógia és a szaktudományok kapcsolata miatt, másrészt az említett köztes lét miatt. Éppen ezért, aki egy szűkebb szakterülettel alaposabban foglalkozik, a szakmájával

érintkező írásban találhat esetleg hiányosságot. De ezzel kialakulhat vagy folytatódhat egy diskurzus, s éppen ez a szándékom. Talán eljutunk ezen az úton újjászületésünkhöz...

Itt szeretnék köszönetet mondani Őze Sándor, Berecz János, Hamvas Endre Ádám és Kovács Kálmán Árpád barátomnak, hogy egy-egy tanulmánynál segítséget nyújtottak. Köszönöm a Kiadónak is a lehetőséget a könyv megjelenéséhez.

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS TUDOMÁNYOS HÁTTÉR NÉLKÜL?

A történelemtanítás tartalmáról és értelméről folytatott diskurzusban fontos kérdés, hogy feladata-e a történelemtanításnak a nemzeti identitás erősítése? S ha igen, akkor hozzájárulnak-e valahogyan ehhez a történészek? Mit tegyen a történész, ha neki nem ez az ars poeticája? Gyáni Gábor írt erről egy tanulmányt¹, erre és a szerző ezzel kapcsolatos más írásaira szeretnék reagálni.

Gyáni szerint más a szakma és más az iskolai oktatás feladata. A történész szakmáé alapvetően „a múltat illető racionális tudás előállítására”², habár ez az eszmény a történettudomány önértelmezési problémái miatt nem mindig megvalósítható. Ilyen probléma egyrészt a szkepszis,³ másrészt az emlékezettörténet, amely főleg Pierre Nora működésének köszönhetően vált fontossá, és eredeti szándéka szerint a nemzettudat erősítését szolgálja.⁴ Ugyanakkor Gyáni Gábor szerint a történelemtanítás az állami oktatáspolitikai szolgálatában áll és annak

¹ Gyáni Gábor: A történetírás és a történelemtanítás konfliktusa, *Iskolakultúra*, XXV. évf., 2015/7–8, 62–67.

² Gyáni: A történetírás, 65.

³ „A megismerési szkepszis eluralkodása, ismerjük el, racionális megfontolásokon nyugszik. Ez azt jelenti, hogy a posztmodernként számon tartott és egyébként sokban meggyőző megfontolások ismeretében szinte lehetetlen újból komolyan hitet tenni a 19. századi pozitivistára, naiv realista, a megismerési objektivitás eszményével feltétlenül azonosuló történészi identitás mellett. Úgy megrendült ez a történészi ars poetica az utolsó néhány évtizedben, hogy minden olyan törekvés hiteltelen lenne, amely a hagyományos történészi pozíció visszaállítását tűzné célul maga elé.” Gyáni Gábor: *Kollektív emlékezet vagy történetírás?*, 2014. <http://tte.hu/gyani-gabor-kollektiv-emlekezet-vagy-toertenetiras/> (Letöltés: 2018. július 16.)

⁴ „A nemzet tanítását tűzi célul maga elé, vagyis az emlékezetben élő hagyomány kiigazítását és gazdagítását, és minden kritikai szándéka ellenére, ennek a hagyománynak az elmélyítését szolgálja. A múltbeli előzmények áttekintése révén végeredményben az identifikáció megerősödéséhez járul hozzá. A történelem és az emlékezet tehát összeolvad: a történelem az emlékezet hiteles változata.” Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*, ford. K. Horváth Zsolt, Budapest, Napvilág, 2010, 315., idézi Gyáni: A történetírás, 65. Ugyanakkor Nora ennek veszélyeire is felhívja a figyelmet: Pierre Nora: A politikától veszélyeztetett történelem, in Szász Anna – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezet-története*, Budapest, Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014, 51–65.

céljait követi.⁵ Ezért kell, hogy szétváljanak a szakma és az iskolai tanítás útjai. Ha az oktatáspolitikai fontosnak tartja a nemzettudat erősítését, a szakma számára pedig ennek nincs jelentősége, akkor nincs más választás. Ugyanakkor a szerző szerint az utóbbi években a társadalmi érdeklődés az állami célrendszerhez közelít, ezt mutatja a Trianon iránti figyelem.⁶ Tehát úgy tűnik, a szélesebb, nem szakmai olvasóközönség mást is igényel a történelemtől a „racionális tudás előállítása” mellett.

De ha mégis elfogadjuk a fenti érvelést a szakma és a pedagógia különválásáról, akkor mi lesz a történelemtanítással? Elárul, magára marad? A probléma összefügg a nemzettudat kialakulásának értelmezésével. Ez az értelmezés a modern nemzettudat 19. századi megjelenését hangsúlyozza, és azt emeli ki, hogy a nemzet az, ami múltat teremt magának. Ha egy állam nemzetállamként definiálja magát, akkor tudatosan építi a nemzetet. Ebben az építkezésben fontos „tégla” (vagy inkább „szegletkő”?) a nemzeti szellemű történelemtanítás.

Ugyanakkor a 19. században megjelent a nemzettudat alternatívája, a marxista osztálytudat, ami az „elnyomott dolgozók”, a munkásosztály és a „dolgozó parasztság” összetartozását, közös identitását próbálta erősíteni. Ez az eszme valóban teremtett múltat magának, ahogyan a ma már korosodó nemzedék megtanulta, „a történelem osztályharcok története”. A marxizmus a nemzettudatot az uralkodó osztály ideológiájának tartotta és ennek túlhaladását, megszüntetését tűzte ki célul. Erre az osztályharcos személetre az 1945–1990 közötti időszakból számtalan hazai példát is fel lehet sorolni. Kezddhetjük megint az oktatással, s azon belül a történelemtanítással is; folytathatjuk közterületek, iskolák elnevezésével, emlékművek állításával; vagy akár sportegyesületekkel (Spartacus, vagy nálunk még Kinizsi és Dózsa, mint névadó).

⁵ „A történelemtanítás eredendően az állampolgári nevelés szolgálatában áll, tehát meghatározott értékek közvetítésére és berögzítésére irányul, egy szóval: identitáspolitikai funkciót teljesít. Ugyanakkor egyfajta tárgyi tudással is felvértezi a diákokat nemzetük, valamint a tágabb világ múltjáról. A történeti kutatást azonban nem okvetlenül ez jellemzi, még ha a nemzeti történetírások fontos szerepet töltenek is be a múltban (és töltenek be ma is) a közösségi, a nemzeti identitás konstruálásában és fenntartásában. Látszólag nincs tehát döntő különbség e tekintetben kutatás és oktatás között. Csakhogy: a történetírás állítólag tudomány, következésképpen alá van vetve a racionális megismeréssel szembeni szigorú követelményeknek. Ilyenformán nem az képezi tehát az egyedüli dolgát, hogy tekintélyt parancsoló intellektuális igyekezetével kiszolgálja a hitszerű vélekedéseket. A történeti igazság már ez okból sem feltétlenül felel meg a helyesnek tartott közösségi viselkedés és gondolkodásmód követelményének, amely történelmi referenciák felidézésével szeretné magát igazolni.” Gyáni: *A történetírás*, 63. Erről még lásd Gyáni Gábor: *A történelem mint emlékmű*, Budapest, Pesti Kalligram, 2016, 21.

⁶ Bár szerinte ez nemcsak spontán érdeklődés, „Trianon fentről is szíttott kultuszát” említi a történetész. Gyáni: *A történelem*, 22.

De ez önmagában kevés volt: a marxista-leninista ideológiát követő pártok, ahol hatalomra kerültek, a nemzettudatot nem kerülhették meg, valahogyan viszonyulniuk kellett hozzá. E viszonyoknak több változata is volt, de a 20. század végére ezek a pártok vereséget szenvedtek: Kínát és néhány kisebb országot kivéve elveszítették a hatalmat, majd marginalizálódtak vagy meg is szűntek. A fenti gondolatmenet szerinti – szintén „csak” 19. századi – nemzettudat viszont „köszöni, jól megvan”, ahogyan ezt Gyáni Gábor is tapasztalja.

Milyen tanulságot lehet ebből levonni?

1. Talán túl hangsúlyossá vált, hogy a modern nemzettudat a 19. század terméke. Kialakulását elemezve érdekesebb lenne több figyelmet szentelni annak, hogy milyen identitásformákra épült rá, pl. Szűcs Jenő kutatásai és gondolatai alapján⁷. A Gyáni Gábor által is idézett Pataki Ferenc szerint a nemzettudat „a személyiség archaikus alaprétegére épül”⁸. Más helyen azt írja Pataki, hogy „a nemzeti besorolás és önbesorolás sajátos átszemélyesült, úgyszólván velünk született, s mint később látjuk, a szocializáció kezdeti szakaszán alakuló sokféle tudatos, nem tudatos, információs és érületi tapasztalatból egybeépülő, folytonosan gyarapodó, gazdagodó sajátos pszichikus képződmény”⁹. Ebben a történelemtanításnak nagy szerepe lehet.

De meg is fordíthatjuk a kérdést: nem a tapasztalat igazolja Pataki állítását? S ennek fényében többet kellene (lehetne) tenni egy toleráns nemzeti érzés erősítéséért. A nemzettudat káros kinövéseinek gyomlálgatása is fontos, de ha nem vetünk, csak gyomlálunk, végül nem lesz semmink.

2. Ha az iskola felől közelítünk, újabb szempontok jöhetnek. Kongruens személyiség-e a tanár? Ha igen, akkor a diákok rajta keresztül azonosulnak a tantárggyal (s ezen keresztül esetleg az állami szándékkal is), ha nem, akkor fordítva. Ha a tanár elutasít valamilyen központilag előírt szemléletet és a saját belső tanterve szerint tanít, akkor sem érvényesül az állami célrendszer.

Milyen egyéb hatások érik a tanulókat? Ha a családban vagy baráti körben másként értékelik a történelmet, mint az iskolában, a diák válaszáig eljut és eldönti, kinek ad hitelt. Erre számtalan példát említhetnénk, álljon itt az észteké: a hivatalos szovjet történelemtanítás hiába állította („verte a gyerekek fejébe”), hogy Észtország 1940-ben önként csatlakozott a Szovjetunióhoz, a diákok nem hitték el¹⁰.

⁷ Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*, Tanulmányok, Budapest, Gondolat, 1974.

⁸ Pataki Ferenc: *A varázstát veszített jövő*, Budapest, Noran, 2011, 13., idézi: Gyáni: *A történelem*, 276.

⁹ Pataki Ferenc: *Nemzet és baloldal*, Budapest, Noran, 2015, 219.

¹⁰ Kinyó László: A narratív készség fejlődése és szerepe a történelemtanításban, *Magyar Pedagógia*, CV. évf., 2005/2, 119–120.

3. A történelemtanár (vagy a tanárok egy része) olvassa a szakirodalmat, azon belül Gyáni írásait is. Felhasználja meglátásait, igazat ad nekik vagy éppen elveti azokat. Így maga Gyáni Gábor is a „tekintélyt parancsoló intellektuális igyekezetével kiszolgálja a hitszerű vélekedéseket”¹¹, akár akarja, akár nem. Ha úgy akarja, védekezhetsz ez ellen, pl. „szigorúan bizalmas, csak belső használatra” felirattal látja el könyveit, vagy csak a történelemtanárok elől záratja el azokat. (De ez csak tréfa...)

4. A nemzet mellett más közösségekkel is lehet azonosulni és ezeket a kötelékeket is erősítheti a történelemtanár. Ilyen például a szűkebb (város, falu) vagy tágabb lakóhelyhez (megye, régió) vagy egyházi közösséghez tartozás érzése. De az európai identitás is; ennek lehetőségeiről és gondjairól is olvashatunk Gyáni Gábortól értékes gondolatokat.¹²

¹¹ Gyáni: *A történetírás*, 63.

¹² Gyáni: *A történelem*, 297–298.

ELVÁRÁSOK ÉS PROBLÉMÁK A TÖRTÉNELMI FOGALMAK TANÍTÁSÁNÁL

Minden szakterület rendelkezik a szükséges terminus technicusokkal. Ilyen a történettudomány is. A tanulmányban annak áttekintésére teszünk kísérletet, hogy milyen fogalmak, milyen pedagógiai célok szerint kerültek a történettudományból a középiskolai történelemtanításba.

Az utóbbi bő fél évszázadban milyen fogalmak kerültek a történettudományból a középiskolai történelemtanításba, milyen pedagógiai célok szerint – ezt próbáljuk áttekinteni, s néhány problémát érzékeltetve javaslatokat tenni.

A Kádár-korszakban a marxizmus formációelmélete fogta össze a történelemtanítást, ezért kiemelten fontos volt a történelmi fogalmak tanítása.¹ A marxista fogalomrendszer a teljesség érzését adta. Mindegyik korszakra jellemző volt az *osztályharc* (= elnyomók és elnyomottak küzdelme) sajátos típusa, pl. a *középkort* alapvetően a *jobbágy-földesúr viszony* határozta meg. A középkor egyenlő volt a *feudalizmussal*, s ezt mutatták be általános, azaz nyugat-európai értelemben, majd annak magyar sajátosságai következtek. A magyar sajátosságoknál előkerült pl. a Károly Róbert korabeli *banderális hadszervezet*, *Hunyadi Mátyás rendi monarchiája* vagy később a *második jobbágyság*.

Erre az elméleti keretre jó példa Szebenyi Péter fogalomszint-vizsgálata.² „A felmérést 95 ötödik, 100 nyolcadik és 85 gimnáziumi IV. osztályban (tehát 280 tanulóközösségben) végezték, összesen 7810 tanulónál. Maga a feladat az általános iskola 5. osztályában így hangzott: „Az elnyomók Egyiptomban, Görögországban és Rómában is sokkal kevesebben voltak, mint az elnyomottak. Miért tudtak mégis uralkodni az elnyomottakon?” Az általános iskola 8. osztályában

¹ Érdemes lenne megvizsgálni, hogy az egykori szovjet blokk országaiban a formációelméletnek milyen súlya volt az egyetemes és nemzeti történelem tanításánál.

² Ismerteti Katona András: *Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából VII.*, Kitekintés a Kádár-korszak történelemtanítására (1957–1989). http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2009/12/Kepek_es_arckepekVII.pdf, 17. (Letöltés: 2018. július 16.)

és a gimnázium IV. osztályában ez volt a kérdés: „Az elnyomók mind a rabszolgatartó társadalomban, mind a feudális társadalomban, mind a kapitalista társadalomban sokkal kevesebben voltak, mint az elnyomottak. Miért tudtak mégis uralkodni az elnyomottakon?”³

Vajon a közvéleményt is ezek a problémák érdekelték? A korabeli értelmiség történelem iránti érdeklődése a mai világból visszanezve aranykornak számít. A hetvenes években a Mohács-vita, Magyarország II. világháborús szerepvállalása, a kettős honfoglalás vagy a nyolcvanas években Erdély ügye fontos beszédtema volt. Egy köztisztelőnek örvendő történelemtanár számíthatott arra, hogy kérdezgetik ezekről; a saját tekintélye és a magyar történelemtudomány ázsiója is emelkedett ezzel. A témánkhoz visszatérve: nem fogalmak jelentéséről cseréltek eszmét, hanem narratívákról. Például a kettős honfoglalás esetén arról volt szó, mi bizonyítja vagy cáfolja László Gyula állítását. Érvek csaptak össze érvekkel a kb. 6–10. századi Kárpát-medencei és tőle keletre fekvő térségbeli etnikai viszonyokról. Nem igazán érdekelte a témáról kérdező embert, hogy a *feudalizmus* kategóriáján belül hol helyezhető el mindez.

Az iskola világában a marxista keret a kilencvenes évekre szétesett, de a fogalmi háló elemei nagyrészt megmaradtak. Részben, mert a történészek is használták azokat, részben tájékozatlanság miatt (a fenti három példa közül a *második jobbgység* napjainkig él). A fogalmak tanítása kb. a kétszintű érettségi bevezetéséig – az esetek jelentős részében – eléggé egysíkú volt. Érettségien csak szóbeli vizsga volt történelemből. Írásbeli felvételi vizsgán és versenyeken (pl. az OKTV-n) esszéik írása mellett néhány fogalom értelmezése is szerepelt a tesztfeladatok között. Például feladatul tűzték ki az *ősiség törvénye*, *kilenced* fogalmak definiálását. A középiskolai szaktanár, ha sikeresen fel akarta készíteni a tanulókat, akkor a fogalmak rövidebb-hosszabb értelmezését tanította. Más szóval ez inkább a fogalom definíciójának megtanítása („magoltatása”) volt, nem a tanuló értelmező képességének fejlesztése.

Az ezredforduló idején megkezdődött a kétszintű érettségi bevezetése, folyóiratokban több tanulmány jelent meg ezzel kapcsolatban. Ezek közül tanulással szolgál Kojanitz László: A tankönyvek használhatóságát meghatározó minőségi összetevők elemzése és összehasonlítása, 2004. http://www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/tankonyvkutatasok/cd1_kojanitz/vizsgalat_eredmenyeinek_bemutatas.pdf (Letöltés: 2018. július 16.)

³ Katona: *Képek és arcképek*.

⁴ Kojanitz László: *A tankönyvek használhatóságát meghatározó minőségi összetevők elemzése és összehasonlítása*, 2004. http://www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/tankonyvkutatasok/cd1_kojanitz/vizsgalat_eredmenyeinek_bemutatas.pdf (Letöltés: 2018. július 16.)

⁵ Kojanitz: *A tankönyvek*, 7.

arra, hogy a tankönyv szövegét a fogalomkészletet változtatlanul hagyva rövidítik, tehát adott szövegrészben túl sok fogalom marad az elbeszélés rovására.⁶ Összehasonlítja a kiegyezés tárgyalásának fogalomkészletét egy általános iskolai hetedikes és egy középiskolás harmadikos könyvben: az előbbi könyv tartalmaz több fogalmat. A fogalmakat csoportosítja: van egyszerű szakszó (pl. *kormány*, *belügyminiszter*), speciális szakszó (pl. *Bach-korszak*, *jobbágy*), s harmadik szempontként egyes szavak mellé csillagot tesz, a csillagozott szó idegen szónak számít (pl. az egyszerű szavak közül idegen a *dinasztia* és a *minisztériumok* szó, a speciális szakszavak közül az *emigráció* és a *delegációk*).⁷

Megfontolandó néhány következtetés:

különösnek tűnik, hogy a speciális szakszavak kevesebbszer ismétlődnek, pedig általában ezek jelentik az új ismeretet a tankönyvi leckékben. Ezért ezeknek kellene minél többször ismétlődniük, hiszen róluk szólnak a tankönyvi leckék. Mindezen adatok összességükben megerősítik a túl sok szakszó, túl kevés alkalommal való előfordulásáról szóló kritikák jogosságát. [...] A leghatékonyabb megoldás azonban az lenne, ha a kevés, de célirányosan kiválasztott szakszót sokszor megismételnék a tankönyvi szövegekben.⁸

A kétszintű érettségivel változott a helyzet. Középszinten is lett írásbeli, és összetettebb lett a fogalmak használata. A definiálás visszaszorult, illetve adott forrásszöveg vagy kép, ábra alapján kell magát a fogalmat megnevezni. Másrészt olyan új típusú esszéket kell írni, amelyekben a vizsgázónak a tudása és a megadott források alapján kell korrekt módon használni a fogalmakat. Például a 2005. májusi középszintű érettségén az egyik választható rövid esszé az athéni demokráciáról szólt. A javítókulcs *általános fogalmakat és témához tartozó szakkifejezéseket* különít el: „[A vizsgázó] használja a következő általános fogalmakat (választás, alkotmány, hatalom, törvényhozás stb.), illetve helyesen alkalmazza a témához tartozó szakkifejezéseket (polisz, népgyűlés, népbíróság, cserépszavazás, sztratégosz, arkhón, démosz, arisztokrácia, türannisz stb.)”⁹

⁶ Uo., 7.: „Valószínűleg a szerzők nem is mindig érzékelik, hogy újabb és újabb szakszavakkal dúsítják a szövegeket.”

⁷ Uo., 8. Talán furcsa, hogy a *belügyminiszter* nem idegen szó, de a *minisztériumok* igen.

⁸ Uo., 9.

⁹ A feladatsorok és javítási útmutatók elérhetők: <https://www.oktatas.hu/koznevelas/erettsegi/feladatsorok> (Letöltés: 2018. július 16.)

A 2010 utáni időszakban az magyar oktatásügy egészében több jelentős változás zajlott le. Nézzük meg, témánk esetében mivel indokolták ezeket! Kojanitz Lászlónak az új Nat és kerettantervek készítése kapcsán írt gondolataival egyetérthetünk:

az újratervezésekor érdemes végiggondolnunk azt is, milyen fogalmakból is álljon az általánosan használható fogalmi készlet, amelyet a politika, a gazdasági és a társadalmi jelenségek vizsgálatához és összehasonlításához a diákjainknak átadunk. Melyek azok a fogalmak, amelyeket nagyon pontosan és biztosan meg kell tanítanunk ahhoz, hogy a tanulók helyesen tudjanak gondolkodni és megfelelő módon ki is tudják fejezni magukat? [...] A tartalmi kulcsfogalmak tekintetében is inkább kevesebbet, de azt alaposan és biztosan sajátíttassuk el a diákjainkkal.¹⁰

Egy évvel később áttekinti a fogalmak tanításához kapcsolódó nemzetközi szakirodalmat és ezek tantervi dokumentumokba épülését más országokban,¹¹ majd megállapítja:

Az eredményes fejlesztés megtervezéséhez és értékeléséhez a jelenleginél sokkal többet kellene tudnunk a történelmi gondolkodás fejlődésének sajátosságairól. A nemzetközi kutatások is az elején járnak e terület feltárásának, de azért már vannak tényekre támaszkodó következtetések, például arról, hogy a történelmi kulcsfogalmakkal kapcsolatos tudás fejlődése általában nem egyenletes, hanem inkább az ugrásszerű változások a jellemzők. Az is megfigyelhető, hogy nagyon eltérő szinten állhat akár ugyanazon tanuló esetében is az egyes kulcsfogalmak használatának színvonala. A tanulók között pedig jelentős szintkülönbségek mutatkoznak: vannak tanulók, akik ezen a téren évekkal megelőzik a kortársaikat, illetve akik náluknál több évvel idősebbekhez képest is jobb teljesítményt mutatnak.¹²

A kétségek ellenére mégis a nemzetközi példák alapján született meg az új Nat és a kerettantervek. Kojanitz szerint „a nemzetközi példákat követve a korábbi dokumentumokhoz képest nagyobb hangsúlyt fektettek a történelmi gondolkodás alapjait jelentő fogalmakra. E tekintetben a legfontosabb újdonság a tartalmakat értelmező és kifejező kulcsfogalmak beemelése a követelmények közé.”¹³ S hogyan

¹⁰ Kojanitz László: *A történelmi tudás tartóoszlopai*. http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/tortenelem_5-8_a_tortenelmi_tudas_tartooszlopai_kojanitz.pdf (Letöltés: 2018. július 16.)

¹¹ Kojanitz László: *A történelmi gondolkodás fejlesztése, Iskolakultúra*, 2013/2. http://epa.oszk.hu/00000/00011/00173/pdf/EPA00011_iskolakultura_2013_2_028-047.pdf (Letöltés: 2018. július 16.)

¹² Kojanitz: *A történelmi gondolkodás*, 45.

¹³ Uo., 40.

építse be munkájába e kulcsfogalmak tanítását a szaktanár? „A történelmi gondolkodás fejlesztése speciális módszertani megoldásokat is igényel. A részletek kidolgozása előtt azonban fontos tisztázni, hogy ehhez nem direkt tanításon, hanem folyamatos fejlesztésen, a rendszeres stimuláción keresztül vezet az út.”¹⁴ Mindehhez nagyon fontos az átgondolt tervezés: „A kulcsfogalmakhoz kapcsolódó tudás kialakítása a történelemtanulás egészen átívelő folyamat, amely mindvégig szorosan összekapcsolódik az egyes események és korszakok megismerésével. Ezért ezen a téren is tervszerű, következetes munkára van szükség.”¹⁵

Hogyan valósulnak meg ezek az elképzelések? 2011-ben Nemzeti Köznevelési Törvény lépett az Oktatási Törvény helyére, majd új Nemzeti Alaptanterv (Nat) és 2013-ban ehhez kapcsolódó új, iskolatípusonként kiadott kerettantervek jelentek meg, 2016-ban pedig új érettségi vizsgaszabályzat. A Nemzeti Köznevelési törvény, majd a Nat kiadásáról szóló kormányrendelet is előírja a rendszer elemeinek koherenciáját: „2.§ A Nat-ban megfogalmazott elvek, célok, fejlesztési feladatok és műveltségi tartalmak érvényesülését a tartalmi szabályozás következő szintjét jelentő, a pedagógiai munka szakaszainak sajátosságaihoz igazodóan készült kerettantervek biztosítják.”¹⁶

A Nat a 2005-ben bevezetett érettségihez hasonlóan (ld. a fentebbi példát) a fogalmak két csoportját különíti el, de más szempontból:

A történelmi kulcsfogalmak (történelmi idő, változás és folyamatosság, okok és következmények, történelmi források, tények és bizonyítékok, interpretáció, jelentőség, történelmi nézőpont) segítik a tanulókat a múltra vonatkozó magyarázatok, következtetések és értékelések megértésében, a történelmi ismeretek rendszerezésében, a múlttal és a múlt megismerésével kapcsolatos kérdések egyre árnyaltabb megválaszolásában, a különböző korok és események összehasonlításában, az összefüggések azonosításában, valamint az önálló következtetések és vélemények megfogalmazásában. *A tartalmak értelmezését* lehetővé tevő kulcsfogalmak mellett léteznek a történelmi *tartalmakat kifejező* kulcsfogalmak (pl. társadalom, társadalmi osztály, réteg, állam, államforma, államtípus, kultúra, birodalom), amelyek az egyes jelenségek közös sajátosságainak fogalmi megragadásával segítik a múlt folyamatainak, eseményeinek megértését, rendszerezését, összehasonlítását és értékelését. A tartalmak értelmezését

¹⁴ Uo., 46.

¹⁵ Kojanitz László: A történelmi kulcsfogalmak, Taní-taniOnline. http://www.tani-tani.info/a_tortenelmi_kulcsfogalmak (Letöltés: 2018. július 16.)

¹⁶ 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor> (Letöltés: 2018. július 16.)

szolgáló és a tartalmakat kifejező kulcsfogalmakkal kapcsolatos tudás folyamatos bővítése, elmélyítése, valamint újabb és újabb kontextusokban történő gyakoroltatása az értelmes történelemtanulás egyik legfontosabb összetevője.¹⁷

A kerettantervekben a Nat-tól eltérően a fogalmaknak van egy harmadik csoportja is. Nevében nincs ott a kulcs- előtag, jelzője sincs, egyszerűen *fogalmak*. Kell ez a csoport, hiszen különben nem lenne nyoma a kerettantervben pl. a *polisz*, *cserépszavazás*, *sztratégosz* fogalmaknak, s akkor elég furcsa lenne a történelemtanítás, ki sem tudnánk javítani az érettségi dolgozatokat. De ha eltér a Nat és a kerettanterv, akkor nem szenved csorbát a koherencia?

A kerettantervek 2013 óta iskolatípusonként különböznek. Például az 5–8. évfolyamos általános iskolai kerettanterv mellett van 7–12. évfolyamos¹⁸ és 9–12. évfolyamos gimnáziumi kerettanterv.¹⁹ A legtöbb kerettantervnek ugyanaz a szerkezete²⁰, mi főleg a 9–12. évfolyamos gimnáziumi kerettantervre koncentrálnunk. Egy-egy tematikus egységben (pl. Az ókori Hellasz, maradjon ez a példa) sorra kerül, milyen előzetes tudása lehet a tanulóknak, majd jönnek a nevelési-fejlesztési célok. Az óraszámot is rögzíti a kerettanterv. Ezt követően három oszlopban találjuk a témákat, a fejlesztési követelményeket és a kapcsolódási pontokat, majd az *értelmező kulcsfogalmak* következnek.²¹

Változás és folyamatosság, ok és következmény, interpretáció, jelentőség.

Majd a *tartalmi kulcsfogalmak* felsorolása bekezdéssel négy csoportra elkülönítve:

Társadalom, társadalmi csoport, népesedés, népességrobbanás, migráció, életmód, város,
gazdaság, gazdasági tevékenység, gazdasági rendszer, termelés, erőforrás, gazdasági kapcsolat, gyarmatosítás, árutermelés, pénzgazdálkodás, kereskedelem, politika, állam, államforma, hatalmi ág, egyeduralom, köztársaság, demokrácia, polgárjog, államszervezet, birodalom, szuverenitás, politeizmus.

¹⁷ Nat II.3.4. Ember és társadalom A) Alapelvek, célok. Kiemelt fejlesztési területek. Történelem. <http://ofi.hu/nemzeti-alpantanterv> (Letöltés: 2018. július 16.)

¹⁸ Nyolcévfolyamos gimnáziumokban 5–6. évfolyamokon nincs történelemtanítás, ezért a hat- és nyolcévfolyamos gimnáziumok kerettanterve megegyezik.

¹⁹ A kerettantervek elérhetők: <http://kerettanterv.ofi.hu/> (Letöltés: 2018. július 16.)

²⁰ Kivétel pl. esti és levelező tagozatok kerettanterve, illetve szakközépiskolák Társadalomismeret kerettanterve, amelynek keretében a történelemtanítás megvalósul.

²¹ A kerettantervben tárgyalt összes fogalmat felsorolom.

Újabb csoportot jelent a *Fogalmak, adatok* blokk, s ezen belül találjuk meg a fogalmaknak azt a kategóriáját, amely a Nat-ból hiányzik:

Fogalmak: polisz, mitológia, arisztokrácia, démosz, türannisz, népgyűlés, esküdtbíróság, demagógia, sztratégosz, cserépszavazás, filozófia, hellenizmus.

Személyek: Szolón, Kleiszthenész, Periklész, Pheidiasz, Hérodotosz, Thuküdidész, Plátón, Arisztotelész, Nagy Sándor, a legfontosabb görög istenek.

Topográfia: Athén, Spárta, Olümpia, Peloponnészosz, Makedónia, Alexandria.

Kronológia: Kr. e. 776 (az első feljegyzett olimpiai játékok), Kr. e. V. század közepe (Periklész kora), Kr. e. 336–323. (Nagy Sándor uralkodása).

Ez a rendszer érvényesül tehát tematikus egységenként. Természetesen a *Fogalmak, adatok* közé sorolt *Fogalmak*²² témánként mindig mások, de az értelmező és tartalmi kulcsfogalmak sem állandóak. Ezeket az összes tematikus egységből táblázatba kigyűjtöttem. Nézzünk néhány példát!

22 tematikus egységből áll a 9–12. osztályos négyévfolyamos gimnáziumi rendszer. Az értelmező kulcsfogalmak közül a *változás és folyamatosság* 11-ben szerepel és ugyanannyiban nem. Például *A kiegyezéshez vezető út és a dualizmus kora Magyarországon* témában igen, de az ezt követő *Az első világháború és következményeiben* nem; majd utána az *Európa és a világ a két világháború közöttben* szintén ott van, de az ezt követő *Magyarország a két világháború közöttből* hiányzik. *Okok és következmények:* 19 témánál szerepel, de ennél a háromnál nem: *A magyarság története a kezdetektől 1490-ig*, *Az egységesülő Európa, a globalizáció kiteljesedése, A demokratikus viszonyok megteremtése és kiépítése Magyarországon*. Vajon miért nem kell az *okokra és következményekre* figyelniük, ha Szent Istvánt vagy Hunyadi Mátyást tanítjuk, s miért kell Mária Teréziánál? Az *interpretáció* 14 témakörnél van jelen, de a *jelentőség* csak nyolcnál. (Akkor nyolc témakör jelentős, a többi nem?)

Az értelmező kulcsfogalmak listáján szerepel még a *történelmi idő, történelmi forrás(ok), tény(ek) és bizonyíték(ok), interpretáció, történelmi nézőpont*, de Hellásznál ezekkel a kulcsfogalmakkal nem kell értelmezni a tananyagot.

A vizsgált kerettantervben összesen 78 tartalmi kulcsfogalom szerepel, közülük 29 Hellasz történeténél is megtalálható. Hellasz történetének tanítását

²² Erre a jelző nélküli kategóriára a félreértések elkerülése végett a későbbiekben „egyszerű” fogalomként hivatkozom.

11 órában javasolja a kerettanterv²³. Érdekes összevetni a következő témával: a római történelemre 12 órát szán a kerettanterv, ott viszont 38 tartalmi kulcsfogalom van.

Néhány érdekesség a *tartalmi kulcsfogalmak* rendszeréből. A 22 tematikus egységből 20-ban szerepel a város fogalma, kettőből hiányzik: *Az újjáépítés kora Magyarországon* [az 1711–1790 közötti időszak] és *A második világháború*. Ha a város ennyire része az emberiség történetének az ókori Kelettől napjainkig, miért éppen a Sztálingrádról, Hirosimáról, Budapest ostromáról szóló témánál hiányzik? A *falu* fogalmát viszont hiába keressük, nincs a tartalmi kulcsfogalmak között! Ha azonban *A két világrendszer versengése, a szovjet tömb felbomlása* tematikus egységbe nézünk, ott látjuk az egyszerű *Fogalmaknál a falurombolást*. Értik vajon a diákok, mit akartak rombolni Romániában, ha nem is tudják, mi a *falu*, mert a szaktanár a kerettanterv szerint tanít, a *városra* koncentrálni, a *falut* meg sem említi?²⁴ De taníthatjuk-e vajon úgy a történelmet, hogy a földművelés kezdeteitől egészen napjainkig ne beszéljünk a faluról?

Nézzünk bele a *gazdasággal* kapcsolatos tartalmi kulcsfogalmakba! Mind a 22 témánál találkozunk a *gazdaság*, *gazdasági tevékenység* és *gazdasági kapcsolatok* fogalmával, de a *gazdasági rendszer* csak 21-nél²⁵, a *gazdasági szereplő(k)* 18-nál található. Tehát négy történelmi korszak tanításánál, ha a *gazdaság*, *gazdasági tevékenység* és *gazdasági kapcsolatok* fogalmakat használjuk, ne törődjünk a *gazdasági szereplő(k)*kel, a többenél viszont igen.

A kulcsfogalom és egyszerű fogalom közötti határ is elmosódik időnként, pedig – mint láttuk – más lenne a funkciójuk: az első vissza-visszatérő, a másik konkrét témához kötődik. A tárgyalt kerettantervben az *antijudaizmust A világ és Európa a kora újkorban* tartalmi kulcsfogalmak között, *A középkornál az egyszerű fogalmak között* találjuk meg. Az *antiszemitizmus* egyszerű fogalomként szerepel a *Felvilágosodás, forradalmak és a polgárosodás kora*, valamint a *Magyarország a két világháború között* tematikus egységben, míg a *politikai antiszemitizmus* szintén egyszerű fogalomként *A nemzetállamok és a birodalmi politika kora* témában. Az *Európa és a világ a két világháború között* című

²³ A kerettanterv két tanéves egységekre bontja mindegyik tantárgyat és az összes órakeret 90%-át osztja szét tematikus egységeként. A maradék 10% elosztása az iskolák feladata. Elképzeltető, hogy az egyik iskola mindegyik tematikus egységhez automatikusan hozzárendeli a 10-10%-ot (így Hellaszt 72 órában tanítja). A másik viszont nem így jár el, hanem pl. Hellasznak nem ad többet, hanem a magyar középkort preferálja és oda csoportosítja a maradék órákat. Ezért célszerű ebben a tanulmányban a kerettanterv szerinti óraszámokat használni.

²⁴ A hat- és nyolcévfolyamos gimnazisták kerettantervében egy (!) témánál szerepel a *falú mint tartalmi kulcsfogalom*.

²⁵ Éppen az ókori Rómánál hiányzik, pedig a Római Birodalom kapcsán lehetne érzékeltetni a gazdaság rendszer-jellegét.

témánál, tehát Hitler hatalomra kerülésénél egyik fogalmi csoportban sincs ott semmilyen formában az *antiszemitizmus*. A *Fejlesztési követelmények* oszlopban találkozunk vele, még hozzá a *Kritikai gondolkodás* területen belül: „Feltevések megfogalmazása egyes társadalmi-történelmi jelenségek okairól (pl. az *antiszemitizmus okai*)”. Ebben az oszlopban azonban csak lehetőségek vannak a kerettanterv bevezetője szerint:

A tantervi táblázatok fejlesztési követelmények oszlopában a Nat-ban rögzített négy fejlesztési feladattípusra lehet példákat találni. (...) A szaktanár döntheti el, hogy melyik témánál mely fejlesztési feladatokat vagy tevékenységeket, milyen konkrét formában dolgozza fel. A táblázatok témák rovatában dőlt betűvel jelöltek a tájékoztató jellegű, csupán javasolt ismétlődő és hosszsmetszeti témák, a fejlesztési követelmények példaként szolgáló feladatai, valamint a kapcsolódási pontok ajánlott anyagai.

Tehát elvileg a kerettanterv szerint lehet Hitlert az *antiszemitizmus* említése nélkül tanítani...

Nézzük meg, mi van a *Fogalmak, adatok* blokkban! Ehhez térjünk vissza a példaként vett görög témához. Ha az itt található egyszerű fogalmak (12 fogalom), személyek (9 személy konkrétan: + *a legfontosabb görög istenek*²⁶), topográfia (6 helynév), kronológia (3 konkrét évszám és a *Kr. e. V. század közepe*) mennyiségét nézzük, akkor a téma 11 órájához éppen elégnek tűnnek – vagy inkább soknak? Mindig lehet olyan, ami fontosnak tűnik és sajnáljuk, ha hiányzik. Talán a görög-perzsa háború ilyen: hiába harcoltak a hős görögök, habár a perzsákat legyőzték, a magyar kerettanterv-íróktól vereséget szenvedtek...

Vagy mégsem? Az esti és levelező tagozatok kerettanterve az őskor és ókor egészére (tehát az ember kialakulásától a Nyugat-Római Birodalom bukásáig) 16-18 órát szán mindössze. Itt egyáltalán nincsenek sem értelmező, sem tartalmi kulcsfogalmak, csak 12 egyszerű fogalom²⁷. A 11 évszám²⁸ között ott találjuk a

²⁶ Nem lehetett volna őket is taxatív felsorolni?

²⁷ Polisz, arisztokrácia, arkhón, démosz, türannisz, ekklészia, esküdttbírótság, demokrácia, sztratégosz, cserépszavazás, filozófia, hellenizmus – érdemes összevetni a négyévfolyamos gimnáziuméval.

²⁸ Kr. e. 13. század, Kr. e. 621, Kr. e. 594, Kr. e. 508, Kr. e. 490, Kr. e. 480, Kr. e. 776, Kr. e. 431–404, Kr. e. 336–323.

marathóni, thermopüli és szalamiszi csatáét is. A 14 személy²⁹ között az említett csaták görög hadvezérei is szerepelnek, ahogyan a 9 helynév³⁰ között is a csatateretek.

2016-ban napvilágot látott az új érettségi vizsgaleírás. A hivatalos dokumentum szerint így kapcsolódik a kerettantervhez:

A középszintű érettségi vizsgán a számon kérhető évszámok, személyek, topográfiai adatok és fogalmak megegyeznek az alap- és középfokú történelem kerettantervek évszámokra, személyekre, topográfiai adataira és fogalmaira vonatkozó – az adott témakörhöz rendelhető – tantárgyi követelményeivel.³¹

Két egyetemes történeti esszé közül kell választani; 2017 májusában ez volt az egyik lehetőség: „A feladat az ókori görög hitvilággal kapcsolatos. (rövid [esszé]) Mutassa be a forrás és ismeretei segítségével az istenek jellemzőit, szerepét az ókori görög hitvilágban!” A javítókulcs a szaknyelv alkalmazásáról ezt írja: „[a vizsgázó] szakszerűen használja a következő általános és konkrét történelmi fogalmakat: pl. többistenhit/politeizmus, mítosz/mitológia, isten, hitvilág.” Roszszul jártak az esti és levelező tagozatok tanulói; erre a feladatra kerettantervük szerint nem számíthattak.

A kerettanterv fogalmi hálójáról összegezve elmondhatjuk, hogy a korszerűsítés szándéka szülte, de messze nem valósult meg az a gondolat, hogy kevés kulcsfogalom legyen. Nemcsak önmagában sok a kulcsfogalom, hanem a gazdasággal kapcsolatos példák alapján indokolatlanul burjánzanak. Előfordul, hogy egyes fogalmak hol az egyik, hol a másik kategóriában szerepelnek; vagy adott témához nélkülözhetetlen fogalom hiányzik. Sajnos a kerettantervek készítésénél nem valósult meg a *tervszerű, következetes munka*.³² Úgy tűnik, a részletekbe menő figyelmes összegző áttekintés és kontroll elmaradt.

Hogyan lehetne újragondolni a fogalmak problémáit? Véleményem szerint nincs értelme a tartalmi és értelmező kulcsfogalmak elkülönítésének. A két kategóriát össze lehetne vonni a *történelmi értelmező szókincs* kategórián belül. A tematikus egységekben nem kellene ezeket a fogalmakat felsorolni, elég lenne a

²⁹ Szolón, Peiszisztratosz, Kleiszthenész, Miltiadész, Leonidasz, Themisztoklész, Periklész, Pheidiasz, Hérodotosz, Thuküdidész, Szókratész, Platón, Arisztotelész, Nagy Sándor.

³⁰ Athén, Spárta, Olümpia, Marathón, Thermopüli-szoros, Szalamisz, Peloponnészosz, Makedónia, Alexandria.

³¹ https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktat/erettsegi/vizsgakovetelmenyek2017/tortenelem_vk_2017.pdf (Letöltés: 2018. július 16.)

³² Lásd a 15. hivatkozáshoz tartozó szöveget.

kerettanterv bevezetőjében. Így át lehetne tekinteni egyrészt kapcsolatukat a Nat-tal, másrészt jobban lehetne ügyelni arra, hogy rendszert alkossanak. Akik tanmenetet készítenek, majd elrendezik ezeket a tanítás folyamatában, témákra és azokon belül akár órákra lebontva.

Az egyszerű fogalmaknak a *történelmi szakszókincs* nevet adhatnánk és ezt tüntetnénk fel külön-külön a tematikus egységeknél. Például az értelmező szókincsbe kerülne az *idegengyűlölet*, a szakszókincsbe az *antiszemitizmus* és a *magyarellenesség*. Tartózkodni kellene a fogalmak szaporításától is, mert a fogalommal kifejezett tartalom feldolgozására kell törekednünk. A fenti példa esetében elég lenne az *antiszemitizmus*, kiiktatnánk a *politikai antiszemitizmust* és az *antijudaizmust*. Ez utóbbit még akkor is, ha a történész szakma jelenlegi terminus technicusainak rendszerében használatos valamelyik korszaknál. A szakma is megértheti, hogy néhány esetben a pedagógiai szempont, a jelenség megértetése felülírhatja az ő precizításukat.

Ha csak két kategória van, az *értelmező szókincs* és *szakszókincs*, s az előbbi szabadabban köthetjük az egyes témákhoz, akkor a tanítás során könnyebben kapcsolhatjuk az adott tanulócsoport igényeihez is. Például eldönthetjük, hogy egy-egy értelmező fogalmat (pl. *birodalom*) jelzésszerűen villantunk fel, vagy több időt szánunk visszaidézésükre korábban tárgyalt témakörök, eseménysorok újragondolásával, ismételéssel.

Nagyon fontos volt Kojanitz megállapítása, hogy alapkutatások nélkül alakították ki több országban a történelemtanításban a fogalomértelmező, fogalmi gondolkodást fejlesztő rendszert. Ezt a rendszert sikerült a Nat és a kerettantervek írásakor importálni. Ezekben a nyugati országokban nem volt uralkodó pozícióban a marxista fogalomközpontú történelemtanítás. Érdeemes lenne tehát legalább nekünk az említett alapkutatásokat elvégeznünk, ezek elemzése segíthetné az előbbre lépést.

Zárásul: nézzük meg a *Rubicon*ban megjelent tanulmányokat! Nem jellemzőek a fogalomhasználati-elméleti írások. A 70-es, 80-as évek népszerű témáinak is ez lehet a tanulságuk: ha történelmi eseményekre, jelentős személyiségekre vagy problémákra koncentrálunk, akkor találjuk meg a kapcsolatot a történettudomány fő vonalával és a befogadó közeg (diákok, érdeklődő felnőttek) igényeivel. Tehát elsősorban olvasmányszerű, érdekes tankönyvszövegek írására kell törekednünk és ennek kell alárendelnünk a fogalmak milyenségét és mennyiségét.

NEMZETEK ÉS VALLÁSOK ERDÉLYBEN

A FOGALOMHASZNÁLAT PROBLÉMÁI A TÖRTÉNELEMTANÍTÁSBAN

A PROBLÉMA: ERDÉLY VALLÁSI VISZONYAI A TÖRTÉNELEMTANÍTÁSBAN

Erdély egyik sajátossága az etnikai és vallási sokszínűség. A reformáció előtt vallási szempontból egyszerű volt a helyzet: a magyar, székely és szász etnikai közösségek a nyugati kereszténység, vagyis a katolikus vallás hívei voltak, míg a románok ortodoxok. A reformáció ezt a helyzetet megváltoztatta.

Az egyik kérdés, amivel ez a tanulmány foglalkozik, a katolikus, református, unitárius és evangélikus vallást gyakorlók, vagyis a *négy bevett valláson* lévők megoszlása; a másik, hogy e négy vallást az *erdélyi három nemzettel* (magyar, székely, szász) hogyan lehet kapcsolatba hozni? Az erdélyi románságot sem lehet a probléma kapcsán mellőzni, ezért a *rendi nemzet* és az *etnikai nemzet* kategóriák értelmezésére is sort kell keríteni. S mindehhez a középiskolai történelemtanítás adta az apropót. Hogyan használjuk Erdély történetének tanításánál a fenti fogalmakat?

VALLÁSOK ÉS ETNIKUMOK A LEGSIKEREBB KÖZÉPISKOLAI TÖRTÉNELEM TANKÖNYVEKBEN KB. 2000–2013 KÖZÖTT

Először tekintsük át, hogyan mutatták be ezt a kérdéskört a 2000 utáni legfontosabb történelemtankönyvek és hogyan szerepelt ez a probléma az érettségien?

A 2000 utáni magyarországi középiskolai történelemtankönyv-írók között kiemelkedő sikert ért el Száray Miklós; a gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók döntő többsége az ő tankönyveiből tanult. Részben önállóan, részben társszerzővel két tankönyvsorozatot írt: az egyiket a Műszaki Kiadó, a másikat a Nemzeti Tankönyvkiadó adta ki. A tankönyveket évről évre újranyomták, de vizsgálataink szerint az érintett szövegrészek nem változtak egészen 2013-ig. Ekkortól egyrészt az új kerettantervek miatt más arányban kell a korszakokat

tanítani, másrészt az állam saját kézbe vette a tankönyvkiadást és az Oktatás-kutató és Fejlesztő Intézetet (OFI) bízta meg ezzel. Az OFI felkérésére Száray Miklós újraírta tankönyveit, ezek elemzésére már nem vállalkozunk.

A probléma áttekintése érdekében vissza kell mennünk a kápolnai unió létrejöttéig. A Műszaki Kiadónál megjelent tankönyv¹ szerint 1437-ben

az elégedetlen parasztok – a hozzájuk csatlakozó kisnemesekkel és románokkal – Budai Nagy Antal vezetésével fellázadtak. A nemesség engedményekre kényszerült, amit a kolozsmonostori hiteleshelyen írásba is foglaltak. A magyar nemesség, a székely előkelők és a szász polgárság képviselői Kápolnánál egyezsre léptek a parasztok és a törökök ellen. A nemesi hadak a felkelést Kolozsvárnál leverték. A kápolnai unió képezte az alapját a sajátos, hármas tagozódású, erdélyi rendi szerveződésnek. A három nemzet (magyar, székely és szász) ebben az értelemben nem etnikai, hanem rendi jellegű volt².

A reformációt tárgyalva a tankönyv először rögzíti, hogy „a lutheri egyház először döntően a Felvidék magyar, német és szlovák, döntően városi lakossága, valamint az erdélyi szászok körében szilárdult meg tartósan”³. Ezt követően bemutatja a kálvinizmus terjedését a királyi Magyarországon és a Hódoltságban, majd külön alfejezet következik *Az erdélyi reformáció sajátosságai* címmel:

a fejedelemség lakosságának vallási megoszlását tekintve változatos képet mutatott. A század végére a vármegyék magyar lakossága református lett: a székelyek nagy része katolikus maradt, a szászok evangélikusok voltak, míg a reformációtól érintetlen románok ragaszkodtak ortodox hitükhöz. A vallásháborúk korában Erdélyben – egyedülálló módon – békességben éltek a felekezetek. Az erdélyi országgyűlés 1557-ben kimondta a katolikusok és evangélikusok, 1564-ben az evangélikusok és reformátusok, 1568-ban pedig az unitáriusok szabad vallásgyakorlatát. Nemcsak az új felekezetek kaptak szabadságot, de mindig kimondták a „rég”i védelmét is, vagyis Európában először fogalmazódott meg a vallási türelem⁴.

Ebben a szövegben a legérdekesebb a magyarok és székelyek lényegében egyértelmű vallási elkülönítése, ami az érettségi és versenyfeladatokban is visszaköszön. Az mellékes, hogy a szerző a fenti mondaton kívül semmit sem ír az unitárius

¹ Száray Miklós – Szász Erzsébet: *Történelem II.*, Budapest, Műszaki, 2001. A történész szakmai lektor Bertényi Iván volt.

² Száray – Szász: *Történelem II.*, 103.

³ Uo., 167.

⁴ Uo., 157–168.

vallás megjelenéséről Erdélyben. Sajnos az sem derül ki, ha három vallást (katolikus, református, evangélikus) összekapcsolunk a magyarok–székelyek–szászok alkotta hármassággal, akkor kik lettek unitáriusok. A szöveghez egy térkép is tartozik, ami néhány év múlva érettségi feladatban is megjelent (erről később).

Habár a tankönyv 1711-ig tárgyalja a magyar történelmet, a szerző nem ír a görögkatolikus egyház szervezésének kezdeteiről (1701), de ez pedagógiai szempontból indokolt. Érdemes később egyben, a többi 18. századi eseménnyel együtt tárgyalni a problémát. Habár a Diploma Leopoldinum kapcsán megjegyzi, hogy I. Lipót „tisztelőben tartotta a fejedelemségben kialakult vallási helyzetet, bár igyekezett biztosítani a katolikusok előretörésének feltételeit”⁵.

A tankönyvsorozat következő kötetében⁶ a népességről szóló fejezetben belül előbb a ruszinokról olvashatjuk, hogy görögkatolikusok, majd a *Románok* alfejezetben ezt találjuk:

A XVIII. században a számarányukat mind Magyarországon, mind Erdélyben növelő románok szintén [utalás az előbb tárgyalt ruszinokra – C. S.] csonka társadalmat alkottak, bár vékony vezető réteggel rendelkeztek – egyháziak, nemesség, polgárság. A románság vezetését elsősorban az unitus papság képviselte, s a görög katolikus püspökség székhelye, Balázsfalva lett a későbbi nemzeti mozgalom központja. A XVIII. században görögkeleti püspökség létesült Szebenben, s így az ortodox papság jelentős szerephez jutott.⁷

A szerző annyiban következetes, hogy – az unitáriusokhoz hasonlóan – most sem szól a görögkatolikusok megjelenésének módjáról. Vajon ez lenne az előző tankönyvben említett „katolikus előretörés”? Ha egy tankönyv ilyen röviden mutat be egy vallást, miért kell a nem hivatalos (unitus) nevét is említeni? Ráadásul könnyen összetéveszthető az unitáriussal.

Ugyanebben a tankönyvben *A felvilágosult zsarnok – II. József* című fejezetben olvashatunk a Horea-Closca felkelésről:

a [jobbágy]rendelet kiadásában jelentős szerepet játszott az 1784-es erdélyi román parasztfelkelés. Az Erdélyi-érchegység kincstári uradalmaiban a jórészt román jobbágyok a hirtelen megnőtt terhek miatt zúgolódtak. Vezetőik (Horea és Closca) Bécsbe, a császár elé is eljutottak panaszaikkal, mint egykor a dunántúli parasztok Mária Teréziához. A biztató szavak azonban merőben más eredményre vezettek: véres fel-

⁵ Uo., 212.

⁶ Száray Miklós: *Történelem III.*, Budapest, Műszaki, 2002. A történész szakmai lektor Katus László volt.

⁷ Száray: *Történelem III.*, 42.

kelés robbant ki. 25–30 000 román paraszt rátört a környék udvarházaira és városaira (Abrudbánya, Verespatak), és felkoncolták az útjukba kerülő nemeseket. A felkelésben Dél-Erdély sajátos társadalmi-nemzeti és vallási összetétele miatt – lévén a nemesség magyar és református, a jobbágyság viszont román és görögkeleti – nemzeti szempontok is felmerültek, elsőként a Kárpát-medencében. A felkelők a magyarok ellen léptek fel, s az útjukba kerülő magyar falvakat megtámadták, és görögkeleti hitre kényszerítették.⁸

Egyáltalán nem voltak magyar jobbágyok ezen a területen? A szöveg logikája szerint az említett „magyar falvakban” csak magyar nemesek lehettek. Az *Erdély története* szerint a magyar jobbágyok egyes helyeken a magyar nemességet segítették, máshol Horeáék mellé álltak.⁹ Hosszú távon inkább a dél-erdélyi magyarság szórványba kényszerülésének egyik állomása ez a felkelés.

Száray Miklós másik, a Nemzeti Tankönyvkiadónál megjelent könyvében¹⁰ lényegében az előző szöveg olvasható, némileg rövidítve:

Erdélyben a felekezeti megoszlás részben követte a rendi tagoltságot. Erdély és a hozzá tartozó Partium (a Magyarországtól elfoglalt részek) magyar megyéi a kálvinizmushoz csatlakoztak, sőt teret hódított közöttük az unitárius (antitrinitárius) irányzat is. A szászok a lutheri tanokat követték, míg a székelyek jelentős része hű maradt katolikus hitéhez. A görögkeleti vallású románokra nem terjedt át a reformáció egyetlen irányzata sem. Erdélyben a felekezetek többnyire békében éltek egymás mellett. Ennek hátteret adtak az erdélyi országgyűléseken több alkalommal is elfogadott törvények a vallási türelemről. A rendelkezések az ún. bevett vallások (katolikus, evangélikus, kálvinista, unitárius) számára biztosították a szabad vallásgyakorlatot, s tiltották a felekezeti ellenségeskedést.¹¹

Amint látható, a rövidítés mellett hosszabbítás is van: megtudjuk az unitárius vallás másik nevét. Ebben a tankönyvben ábra (1. ábra) is illusztrálja a rendi tagolódás és egyházszervezés kapcsolatát. Itt érzékelhető, hogy nem minden székely katolikus, de az unitáriusoknak nincs helyük¹²:

⁸ Uo., 52.

⁹ Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története, I–III.*, Budapest, Akadémiai, 1986. <http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/346.html#351> 1096–1098 (Letöltés: 2018. július 16.)

¹⁰ Száray Miklós: *Történelem II.*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006. A történész szakmai lektor Bertényi Iván volt.

¹¹ Uo., 219.

¹² Uo., 223.

1. ábra. Rendi tagolódás és egyházszerzés

terület	Szászföld	magyar megyék	Székelyföld
rendi nemzet	szász (német)	magyar	székely
etnikai hovatartozás	német	román	magyar
felekezet	evangélikus	görög-keleti	református
			katolikus

Ugyanitt térkép is található (1. térkép), ami a Műszaki Kiadónál megjelent térkép-nél árnyaltabban mutatja be a vallási viszonyokat. Érdekes, hogy éppen Csíkban jelzi a székely reformátusokat, ahol nincsenek, s Háromszékben nem mutatja őket, ahol vannak. Udvarhelyszékben viszont a térkép szerint unitáriusok nincsenek¹³, habár a népesség kb. 20%-át alkották. (Az itteni unitáriusság súlyát mutatja, hogy a 19. századtól két unitárius gimnázium volt Erdélyben, az egyik Kolozsvárt, a másik az udvarhelyszéki Székelykeresztúron.) Sőt, a 16. században Tolnában és Baranyában is voltak unitárius közösségek, de ők is lemaradtak a térképről.

1. térkép. A 17. századi Magyarország felekezeti viszonyai

¹³ Uo., 224.

Ebben a tankönyvben I. Lipót katolizálási szándéka sem szerepel: „Apafi Mihály halála után I. Lipót lett Erdély fejedelme. Oklevélben biztosította, hogy tiszteltben tartja a fejedelemség hagyományait, felekezeti, rendi berendezkedését (Diploma Leopoldinum, 1691).”¹⁴

E tankönyvsorozat következő tagja¹⁵ is szűkszavúbb a *műszakis* tankönyvnél. A 18. századi etnikai viszonyok tárgyalásánál a szerző a ruszinokat kárpátukránoknak nevezi és azt állítja, hogy a tárgyalt időszakban görögkeletiek voltak.¹⁶ Ezért a görögkatolikus vallás bemutatása a románokhoz kerül: „A románok – folytatva a török kori betelepülést – a XVIII. században többségbe kerültek Erdélyben. A vezető réteget a görögkeleti, majd a katolikus egyházzal egyesült ún. görög katolikus papság képviselte.”¹⁷ Ebben a tankönyvből a Horia-Closca felkelés is nagyon szűk: „II. József az Erdélyben kitört véres román parasztfelkelés (1784) tanulságaiból kiindulva adta ki jobbágyrendeletét (1785).”¹⁸

ERDÉLY RENDI ÉS VALLÁSI VISZONYAI AZ ÉRETTSÉGIN

Sajátos módon a 2005-ben bevezetett kétszintű érettségien is ugyanez a szemlélet érvényesül. A 2006. évi májusi és a 2008. évi májusi középszintű érettségien ugyanaz a térképpár szerepel, erősítve a rendi és vallási viszonyok egyezését (2. térkép).¹⁹

A 2008. évi érettségien esszéfeladathoz kapcsolódott a térkép. A feladat ez volt: „Mutassa be a források és ismeretei alapján a XVI–XVII. századi erdélyi társadalom etnikai, vallási és rendi tagolódását!” A megoldókulcs szerint a vizsgázó rögzíti, „hogy a felekezeti megoszlás nagyjából egybeesik a politikai-rendi megoszlással (katolikus székelyek, evangélikus szászok, református magyarok és görögkeleti románok).”

¹⁴ Uo., 243.

¹⁵ Száray Miklós: *Történelem III.* A történetész szakmai lektor Katus László volt.

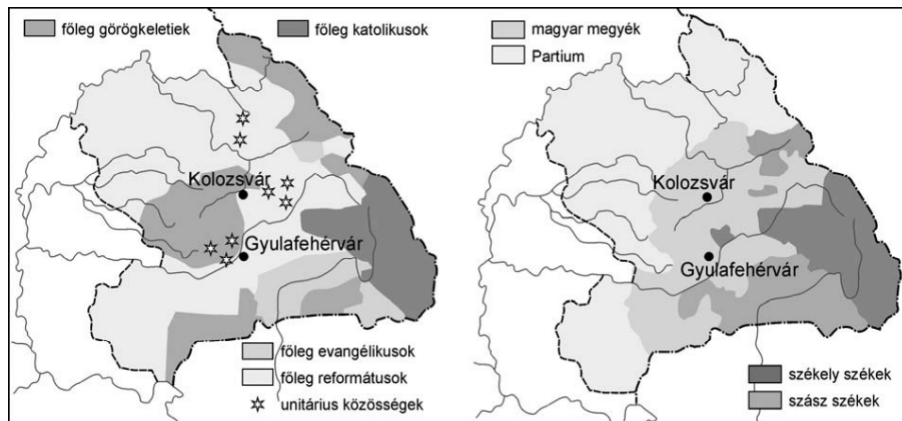
¹⁶ Uo., 89.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo., 101.

¹⁹ <https://www.oktatas.hu/koznevelas/erettsegi/feladatsorok>. Erről az oldalról elérhető az összes 2005 utáni történelem érettségi feladatlap és javítókulcs. (Letöltés: 2018. július 16.)

2. térkép. A 17. századi erdélyi társadalom

Emelt szinten 2011 májusában Száray Miklós 2006-ban, a Nemzeti Tankönyvkiadónál megjelent tankönyvének ábráját kellett kitölteni.²⁰ Nézzük meg először a feladatot, majd a javítási útmutatót!

(5.) A feladat Erdély történetéhez kapcsolódik.

Egészítse ki az Erdély XVII. századi társadalmi viszonyait bemutató táblázatot! Írja be a megadott szavakat a táblázat megfelelő mezőjébe! (Elemenként 0,5 pont.) evangélikus, görögkeleti (ortodox), katolikus, magyar, magyar, német, református, szász

terület	Szászföld		vármegyék	Székelyföld
rendi nemzet				székely
nyelv		román		
vallás				

²⁰ Csak zárójelben: ekkor érvényesült a szabad tankönyvválasztás, Száray Miklós könyvein kívül más könyvek is voltak a hivatalos tankönyvjegyzéken. Ha közülük az egyik tankönyv ábrája érettségi feladatba kerül, ez etikai problémát is felvethet. Nem véletlenül alakult ki az a korabeli közvélekedés, hogy érettségin „a Szárayt kell tudni”.

Majd a javítási útmutatót:

(5.) Erdély történelme (Elemenként 0,5 pont, összesen 4 pont.)

terület	Szászföld		vármegyék	Székelyföld
rendi nemzet	szász		magyar	székely
nyelv	német	román	magyar	
vallás	evangélikus	görögkeleti (ortodox)	református*	katolikus*

(*Elfogadható még a két szó felcserélt beírása.)

A dőlt betűs szöveg jelzi, hogy a feladat készítőiben is ott lappangott a bizonytalanság. De a tétel megdönthetetlen: a rendi nemzeteknek és a vallásoknak meg kell egyezniük. Legfőbb felcseréljük a reformátust és a katolikus...

2012 májusában szintén emelt szinten volt tesztfeladat: „A feladat az Erdélyi Fejedelemség történetéhez kapcsolódik. Döntse el az állításokról a források és ismeretei segítségével, hogy igazak vagy hamisak!” A feladathoz a fenti térképpár baloldali térképét társították. Csak a javítókulcsot nézzük meg:

(5.) Erdélyi Fejedelemség (Elemenként 0,5 pont, összesen 4 pont.)

	Állítások	igaz	hamis
a)	Az erdélyi három rendi nemzet nagyjából megfeleltethető a három nyelvi csoportnak.		x
b)	Az erdélyi három rendi nemzet – a térképek alapján – nagyjából megfeleltethető három vallási közösségnek.	x	
c)	A Részek lakossága zömében katolikus vallású volt.		x
d)	Az erdélyi szászok anyanyelvük miatt a reformáció svájci irányzatát követték.		x
e)	Az erdélyi városoknak a dél-erdélyi szász székeken kívül is volt német nyelvű lakossága.	x	
f)	A görögkeleti felekezet létszáma a román bevándorlással dinamikusan növekedett a Fejedelemségben.	x	
g)	Erdélyben csak katolikus, evangélikus, református és görögkeleti vallásúak éltek.		x
h)	A románok kezdetben a Kárpátokban telepedtek le.	x	

Az erdélyi vallásoknak és etnikumoknak ez a felfogása azért sem mellékes, mert a vizsgált tankönyveket helyenként szakirodalom rangján tartják számon. Például a Wikipédia *Rend (feudalizmus)* szócikkében²¹ tizennégy helyen is szakirodalomként hivatkoznak az egyik elemzett tankönyv előző változatára.²²

Mindezek után nézzük meg a problémát a források, majd a szakirodalom tükrében.

VALLÁSI VISZONYOK A NÉPSZÁMLÁLÁSI ADATOKBAN

A 16. századtól 1869-ig az egyes etnikumok arányában óriási változások voltak, viszont a négy bevett valláson *belül* az egyes vallások arányai nem változtak lényegesen. Igaz ugyan, hogy 1711 után a római katolikus egyház helyzete megszilárdult, kiépült a görögkatolikus és örménykatolikus egyházszervezet. Az unitáriustól a katolikus egyházhoz került ugyan a Kolozsvár főterén álló Szent Mihály templom és a református főurak is próbálkoztak unitárius jobbágyaik református hitre való áttérítésére, de így is jelentős tömeg maradt unitárius. Hasonló a helyzet a református egyházzal: el kellett tűrnie a gyulafehérvári székesegyház elvételét, de – nemzetközi kapcsolatainak is köszönhetően – híveiről nem kellett a katolikus egyház javára lemondania. Az újabb időkben Kovács Kálmán Árpád vizsgálta a 18. századi próbálkozásokat az erdélyi protestánsok katolikus hitre térítésében:

ha történeti mérleget vonunk, meg kell állapítanunk, hogy a katolicizmust a protestánsok között is erőteljesen támogató tereziánus egyházpolitikának csak kevés és meg lehetőszen felületes eredménye volt. Ezt a jelenséget valószínűleg elsősorban a rövid idő és ezen vallások erős gyökerei magyarázzák. Ez utóbbiban az is fontos szerepet játszott, hogy a protestáns vallások olyan lényeges pozíciói, mint például a középkori építésű templomok legnagyobb része, a lelkipásztorok jövedelmei és életmódja alapján véve érintetlenek maradtak. Minden erőfeszítés ellenére a magyar nemesség legnagyobb része megmaradt a református vallás mellett, és a szászok is megőrizték evangélikus közösségtudatukat, ez pedig tovább nehezítette a katolicizmus gyors és mélyre ható terjedését.²³

²¹ [https://hu.wikipedia.org/wiki/Rend_\(feudalizmus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Rend_(feudalizmus)) (Letöltés 2018. július 16.)

²² Száray Miklós: *Történelem IV. – A középkor*, Budapest, Műszaki, 1999. Száray Miklós: *Történelem V. – Magyar történet a kezdetektől 1490-ig*, Budapest, Műszaki, 1999.

²³ Kovács Kálmán Árpád: Az erdélyi katolikus valláspolitikai rendszere (1761–1774), *Egyháztörténeti Szemle*, XV. évf., 2014. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/kovacs-kalman-arpad-vallaspolitika.pdf> (Letöltés: 2018. 16.)

Sajnos a II. József által elrendelt népszámlálás előtti idők erdélyi nemzetiségi és vallási viszonyaira csak következtetni tudunk. II. József idején viszont nem a hagyományos erdélyi keretben rendszerezték az adatokat, hanem az akkor kialakított, majd 1790 után megszüntetett közigazgatási rendszerben. 1850-ben és 1857-ben szintén sajátos igazgatási keretek között történt a népszámlálás Erdélyben. 1869-ben viszont a visszaállított vármegyék és székely, szász székek szerint számlálták az embereket. Ezért próbáljunk meg kiindulni az 1869-es népszámlálás vallási adataiból.²⁴

	Népesség	Római katolikus		Evangélikus		Református	
	szám	szám	%	szám	%	szám	%
Vármegyék	1 293 512	63 694	4,92	49 920,8	3,86	149 679	11,57
Székelyföld	427 642	178 782	41,81	989,344	0,23	140 976	32,97
Szászföld	381 584	21 381,4	5,60	158 263	41,48	6010,86	1,58
Összesen	2 102 738	263 858	12,55	209 173	9,95	296 665	14,11

	Népesség	Unitárius		Görögkatolikus		Görögkeleti		Egyéb	
	szám	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Vármegyék	1 293 512	14 266,1	1,10	526 597	40,71	465 218	35,97	24 128	1,87
Székelyföld	427 642	38 775,5	9,07	39 993,4	9,35	24 417,6	5,71	1499	0,87
Szászföld	381 584	515,62	0,14	30 357,2	7,96	163 557	42,86	3708	0,39
Összesen	2 102 738	53 557	2,55	596 947	28,39	653 192	31,06	29 335	1,40

Ha a problémánk szerint nézünk bele az adatokba, akkor a vármegyékben a római katolikusok a reformátusoknak valamivel kevesebb, mint a felét teszik ki. Itt tízszer annyi református él, mint ahány unitárius. Ha e három vallást nézzük, Székelyföldön kb. annyi római katolikus él, mint amennyi református és unitárius együttvéve. Itt kb. három és félszer annyi a református, mint az unitárius.

²⁴ Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt, 1871. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1870/?pg=0&layout=s (Letöltés: 2018. július 16.) A népszámlálás adatait bemutató hivatalos kiadványban elől álltak a katolikus adatok, utána a többi egyház. A könnyebb áttekintés érdekében helyeztem a római katolikus adatok után az evangélikus, református, unitárius adatokat. Másrészt a kiadvány csak az egyes vármegyék és székek számszerű össznépességét és ezen belül az egyes vallásfelekezetek százalékos arányát adta meg. A százalékokból a népességszám szerinti adatokat Berecz János kollégám számította ki, akinek ezúton mondok köszönetet. (C. S.)

RENDISÉG ÉS ETNIKUM – SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Az erdélyi rendi viszonyok kialakulására, a kápolnai unióra érdemes visszamennünk Mályusz Elemérhez, akinek a monográfiáját a tankönyvszerző is felhasználhatta. Mályusz megfogalmazása szerint „Az erdélyi rendiség jellegét évszázadokra megszabó és esküvel megerősített szövetkezés Erdély három része – későbbi névvel: nemzete – kötelességévé tette egymás kölcsönös segítségét”.²⁵ Az eredeti oklevél is a *pars* = *rész* kifejezést használja²⁶, sőt a szövegben a magyar szó helyett a *nobilis* = nemes szerepel. A Kápolnán kötött uniót 1438. február 6-án Tordán megerősítették, az erről szóló oklevélben is a *pars* kifejezést találjuk.²⁷ 1459. december 3-án kelt oklevelével Mátyás király erdélyi tartományi gyűlést hívott össze, ezt a gyűlést az oklevél *tota ac universalis communitas nobilium Siculorumque ac Saxonum omnium*nak nevezi²⁸ (*a nemesek, székelyek és az összes szászok teljes és általános közössége*), tehát a *natio* kifejezés itt sem szerepel.

1463-ban viszont, amikor Mátyás király a márciusi tolnai országgyűlésen a török elleni hadjáratra elrendelt katonaság kiállítását Erdély vonatkozásában is értelmezi, levelében a *három natio* kifejezést használja: „Et haec constitutio ad tres nationes aequaliter extendatur”.²⁹ („Ez a rendelkezés a három nemzetre egyformán vonatkozzon.”) A levél szövegében néhány érdekességre felfigyelhetünk. Felsorolja a jobbágyság, birtokos és birtoktalan nemesek, előkelők, megyésispánok kötelességeit, s ezt követi az említett *tres nationes* kifejezés. Utána viszont külön szól a magyar jobbágyságról: „A közbiztonságért cselekvők várainak őrzésére várnagyokat, az előbb említett urak házaiba udvarnagyokat és velük birtok nélküli nemeseket és magyar vérből való jobbágyságot (iobbagiones Hungarici sanguinis) hagyjanak hátra olyan mértékben, amennyit az ispánok és nemesek erre alkalmasnak találhatnak.”³⁰ A szöveg később a székelyeket is említi, a szászokat

²⁵ Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Budapest, Gondolat, 1984, 205.

²⁶ „inter praedictos nobiles ac Saxones et Siculos talem fraternam disposuimus unionem”, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, in Franz Zimmermann – C. Werner – Gustav Gündisch (Hrsg.): *Hermannstadt 1892–1937*, IV. köt., 638. <http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/4798> (Letöltés: 2018. július 16.)

²⁷ <http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/2580> (Letöltés: 2018. július 16.)

²⁸ <http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/3508> (Letöltés: 2018. július 16.)

²⁹ <http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/3640> (Letöltés: 2018. július 16.)

³⁰ Uo. (Item pro custodia castellorum ad publicam securitatem facientium castellani pro curiis vero praecipuorum dominorum magistri curiae cum illisve nobiles impossessionati et iobbagiones Hungarici sanguinis eo numero, quem comites et nobiles ad hoc ordinati definiunt, domi relinquantur.)

azonban nem. Az 1506-os segesvári tartománygyűlésen is az előbbi terminológiát használja: „ipsae tres nationes, Nobiles videlicet, Siculi et Saxones” (maga a három nemzet, úgymint nemesek, székelyek és szászok).³¹

Összegzésül mit mondjunk: etnikai vagy rendi kategória volt az erdélyi három nemzet? Az egyik *natio*, a *magyar* rendi kategória, mert a nemesi rendet jelölte. A másik két *natio* esetében nincsenek külön említve a szász és székely előkelők; bár a korabeli viszonyok alapján kétségtelenül őket lehet a *Saxones et Siculi* fogalmak alatt érteni. Mivel a magyarok és székelyek egy nyelvet beszélnek, végül is ezért lehet azt mondani, hogy a három erdélyi nemzet (magyarok, székelyek, szászok) inkább rendi, mint etnikai jellegű fogalom. Ettől függetlenül elgondolkodtató, hogy 1463-ban speciálisan a magyar jobbágyok kötelességeként rögzítik a magyar nemesek javainak védelmét.

AZ ERDÉLYI REFORMÁCIÓRÓL: RENDI VAGY ETNIKAI KERETBEN ZAJLOTT-E?

Honnan származhat a rendi nemzet = egyház elképzelés? A Kádár-korszakban a felekezeti viszonyokról nagyon keveset lehetett olvasni. Ha a tankönyvek szerzőjének (és lektorainak?) lehetséges olvasmányait végignézzük, akkor valószínűleg olvasták az 1985-ben megjelent tíz kötetes Magyarország története³² tárgyalt korszakról szóló kötetét. A 16. századi vallási és művelődési fejezetet Péter Katalin írta; így zárta az erdélyi vallási viszonyok változásának bemutatását a reformáció kezdeteitől János Zsigmond haláláig:

Így az 1570-es évektől Erdélyben négy reformált egyházszervezet működik, a lutheránusoké a szászok között, a román anyanyelvűeké, amelynek pontos felekezeti hovatartozása tisztázatlan, végül a magyar kálvinista és az antitrinitárius egyház. Végeredményben, jóllehet a protestáns egyházmegyék és egyházkerületek pontos határai csak később szilárdulnak meg, az új egyházszervezet lényege a 16. század hetvenes éveire végleges érvénnyel kialakul: a különböző felekezetek gyülekezeteire épült püspöki egyházkormányzat jön létre. A katolikus egyház azonban, elsősorban a székelyek között, de elszórt gyülekezetekkel máshol is, ugyancsak fennmarad, ahogyan nem szűnik meg a románok görögkeleti ortodox egyházszervezete sem.³³

³¹ Friedrich Teutsch: *Die „Unionen” der drei ständischen „Nationen” in Siebenbürgen bis 1542*, *Archives des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, XII, 1874, 63. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11181630_00069.html (Letöltés: 2018. július 16.)

³² Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története*, 3/1–2., 1526–1686, Budapest, Akadémiai, 1985.

³³ Pach: *Magyarország története*, 571.

Itt sem egyértelmű azonban, hogy a magyar és székely rendi nemzethez egyházakat lehet rendelni.

A „tízkötetes” említett kötetével majdnem egy időben, 1986-ban jelent meg a háromkötetes Erdély története³⁴. Ebben a Székelyföldről valamivel pontosabb szöveget olvashatunk, a jezsuitákat betelepítő Báthory István fejedelemmel kapcsolatban: „Az ekkor már jórészt protestáns ország azonban alig leplezett gyűlölettel figyelte az ellenreformáció élharcosainak működését. Zárt tömegben egyedül Csík és Háromszék földjén éltek katolikusok, másutt csak szórványosan lehetett találkozni velük.”³⁵ Ez a szöveg egyértelmű, az öt székely székből csak kettőben említi a katolikusokat; ellentétben a tankönyvekben és érettségi feladatokban sorjázó szemlélettel.

A reformáció gyors magyarországi terjedésének magyarázatára és ezen belül az egyes irányzatok térnyerésének okaira kevés a forrásanyag – ez a probléma napjainkig meghatározza a téma feldolgozásának lehetőségeit. Ha kevés forrásból kell teljességre törekvő magyarázatot adni, akkor óriási tér nyílik a történészeknek, hogy koncepciókat/elméleteket alkossanak, de ezekből sincs sok. Csepregi Zoltán szerint:

a hazai történeti irodalom lényegesen szűkebb, és kevésbé hajlik elméleti és módszertani viták folytatására. Az 1973-ban indult *Humanizmus és Reformáció* című monográfiatorozat egyetlen kötetében találni csak terjedelmesebb elméleti-módszertani alapvetést, Szakály Ferencnél [...]. Jellemző módon nála, aki e gondolatot félig-meddig a lomtárba is küldi, található a mezőváros-elmélet első részletes kifejtése (1995). Szakályon kívül egyedül Péter Katalint (és nyomában tanítványait, Erdélyi Gabriellát, Molnár Antalt és Őze Sándort) látszanak izgatni a reformációteóriák, mások inkább maguknak tartják meg módszertani gondolataikat.³⁶

Péter Katalin a 16. század elején készített nagyszámú szárnyasoltárt végignézve arra következtetett, hogy hazánkban ekkor élénk volt a vallási élet; tehát nem tartható az a közhely, hogy a reformáció a hiteltelen vallás helyett nyújtott hiteleset. Ahogyan ő írja: „Korábban plauzibilisnek találtam a hívők sokat emlegetett elfordulását a római katolikus egyháztól, akkor rádöbrentem: nagyon eleven vallásosság emlékeit látom. [...] Egyszerűen megállapítom, akármit tekintünk is reformációnak, olyan korban következett be, amikor a hívők és az egyház közötti

³⁴ Köpeczi: *Erdély története*.

³⁵ Uo., 517.

³⁶ Csepregi Zoltán: A hőkultuszról a vezetéselemtől: a reformációkutatás állása, irányzatai és eredményei az 500. évforduló előestéjén, *Credo*, XVII. évf., 2011/1, 8. <https://core.ac.uk/download/pdf/18544780.pdf> (Letöltés: 2018. július 16.)

kapcsolat eleven volt.”³⁷ Véleménye szerint az 1514-es Dózsa-féle felkelésre sem kerülhetett volna sor tömegesen erős és mély vallásos érzés nélkül. Dózsa keresztes szervezkedését váratlanul leállították, majd a felkelést leverték, s az egész kibeszéletlen maradt.

Régebben egyszer azt írtam, ha a Dózsa felkelés a reformáció megjelenését követően zajlott volna le, mindenki azt mondaná, a reformáció következménye volt. Most már tudom, a két ügy pontosan egymás ellenkezője volt. Az egyik a római tanításokba vetett hitre, a másik a római tanítások tagadására épült. Óriási megrázkódtatás lehetett egy-egy embernek, a társadalomnak közvetlenül egymás után mind a kettőt végigélni.³⁸

A szerző hangsúlyozza, hogy a három részre szakadó és háborúk forratagában élő országban háttérbe szorult a földesúr patrónusi szerepe, maga a község döntött a hit és a templom ügyében is.³⁹ A századoknak viszont a középkorból eredő privilégiumaik voltak, „a vallásszabadságot az egész szászág testülete gyakorolta”⁴⁰, ezért dönthetett e testület (az Universitas Saxonum) a lutheri eszmék elfogadása mellett.

A katolikus hit megtartását vagy a hitújítást egyes helyeken a ferencesek hozzáállása döntötte el. Az egyszerű emberek körében nagy tekintéllyel bíró ferencesek egy része ugyanis az új hitre tért, majd erre térítette szűkebb-tágabb környezetét.⁴¹ A csíksomlyói ferencesek katolikus hit melletti kiállása hatott a környező székelyekre, így a csíkiakra és Udvarhelyszék, Háromszék egy részére is.

Összegzésként: rendi vagy etnikai keretben zajlott-e az erdélyi reformáció? Ha a szászagra gondolunk, talán lehet a *rendi keret* mellett érvelni, de akár az *etnikai* mellett is. Színezi a képet az Universitas Saxonum hatalma alatt élő barcasági magyarok esete: a 17. század elején még *magyar*, vagyis helvét hitvallású lelkészek jártak hozzájuk, mígnem a szász universitas biztatására inkább a lutheri hitet választották.⁴² Az erdélyi románság nem számított rendnek, tehát eleve

³⁷ Péter Katalin: *A reformáció kényszer vagy választás?*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004, 20–21.

³⁸ Péter: *A reformáció*, 73.

³⁹ Uo., 108.

⁴⁰ Uo., 106–107.

⁴¹ A témának óriási irodalma van, a vitacikk lábjegyzetében ennek rövid összefoglalása: Öze Sándor: Még egyszer a ferencesekről. Válasz Szabó András: A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszaka a reformátorok életútjának tükrében című cikkére, *Egyháztörténeti Szemle*, XI. évf., 2010/1, 118–134.

⁴² Az Universitas Saxonum területén élő barcasági magyarok vallási viszonyairól Csepregi Zoltán: A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai, in Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és nemzetek. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*, Budapest, 2016, 100.

nem is maradhatott *rendi keretek között* a görögkeleti (ortodox) vallás mellett. A vármegyékben élő magyarság és a székely székekben élő székelység, mint láttuk, *nem rendi keretek között* maradt katolikus, vagy lett református vagy unitárius. Tehát az erdélyi magyarság és románság esetében vallás és etnikum kapcsolata tetten érhető. Ugyanezt mondhatjuk a 17–18. században a morva anabaptisták, az örmény apostoli egyházhoz majd az örménykatolikus egyházhoz tartozó örmények és az izraelita vallású zsidók esetében is.

De lehet, hogy nem is érdemes középiskolában a rendi vagy etnikai fogalmak közötti választáson elmélkedni. Alapvetően a három részre szakított történelmi Magyarország viszonyai között tanítjuk a reformációt. Elmondjuk, hogy először a lutheri tanok terjedtek és a szász városok Kőszegtől Brassóig megmaradtak mellette; a szlovákok között is terjedt az evangélikus vallás és Dunántúlon, Felvidéken a magyarok egy része is e vallás mellett tartott ki. A kálvini tanok a magyar etnikumban találtak termékeny talajra (hozzátehetjük kivételként a hátszegi román kisnemeseket). Erdélyi sajátosság az unitárius egyház megszerveződése és megmaradása, valamint a négy bevett vallás rendszere.⁴³ Hozzá kell tennünk, hogy az ortodox (görögkeleti) vallású szerbeket, románokat, ruszinokat nem vagy alig-alig érintette a reformáció. Később, az ellenreformáció tanításánál beszélünk majd arról, hogy a ruszinok szinte egésze és a románok jelentős része áttért a görögkatolikus hitre.

A történelem tanítása során gyakran kényszerülünk egy-egy folyamat fő vonalának felvázolására, a mellékes szálak kiiktatására. A szaktudomány fogalomrendszerével óatosan kell bánnunk, és ügyelnünk kell, nehogy olyan összefüggések szerint tanítsunk, amelyek a történettudomány szerint nem relevánsak. Az érettségi dokumentumok készítésénél még inkább érvényes az óvatosság.

⁴³ A reformáció korai történetére a legújabb szintézis Csepregi Zoltán akadémiai doktori értekezése: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Humanizmus és reformáció, 34, Budapest, Balassi, 2013. <http://real.mtak.hu/25931> (Letöltés: 2018. július. 16.)

KÖZÖSSÉGI TUDATFORMÁK A TÖRTÉNELEMTANÍTÁSBAN

Az oktatás és nevelés kapcsolata vissza-visszatérő kérdése a pedagógiai diszkurzusnak. Egy-egy tantárgy milyen értékekre, preferenciákra neveljen a szaktudományához igazodó szaktárgyi tudás mellett? Ha a történelemtanításnál maradunk, már az is megfogalmazódott, hogy szétválik a szaktudomány és a tantárgypedagógia, mert mindkettőnek más célja van. E felfogás szerint a szaktudománynak saját belső törvényei vannak, a tantárgypedagógia pedig állami elvárásokhoz igazodik, ilyen pl. a jó állampolgárrá nevelés¹.

Ezzel a problémával érintkezik a közösségi narratívák kérdése is. Knausz Imre legújabb tantárgypedagógiai kézikönyve szerint² a történelemtanításnak négy célja lehet: a nemzeti identitás megalapozása, a történelem tanulságainak közvetítése, a múltban (és a kulturális viszonyokban) rejlő sokféleség felmutatása, a képességfejlesztés³. A szerző szerint lehet azt mondani, hogy valaki mind a négy célt követi, de mégis dönteni kell, a célok közül melyiket milyen súllyal kívánjuk érvényesíteni, s ez a választás értékválasztás kérdése is⁴.

A szerző szerint *nemzeti identitás megalapozása* cél vállalása érintkezhet a nemzeti homogenizáció igényével is⁵, sőt „a tantervnek viszonylag erőteljesen kell igazodnia a nemzeti emlékezetben élő hagyományhoz, azaz a magyar történelem olyan témáiról kell elsőrendűen szólnia, amelyek elevenen élnek a közbeszédben, és meghatározó módon befolyásolják a közgondolkodást.”⁶ Ha

¹ Lásd e kötetben az első tanulmányt.

² Knausz Imre: *A múlt kútjának tükre. A történelemtanítás céljairól*, Miskolci Egyetem, 2015.

³ Knausz: *A múlt kútjának*, 45.

⁴ Uo.

⁵ „Ha a tanítás középpontjába a tananyag identitásformáló erejét állítjuk – akármilyen felfogást vallunk is a nemzeti identitásról –, akkor valószínűleg kiemelt szerepet szánunk a nemzeti történelemnek. [...] Ha ez elsősorban a nemzeti identitás és homogenizáció megalapozása, akkor jogos a kritika, ha azonban más célok is fontos szerephez jutnak, akkor árnyaltabban kell megítélni a kérdést.” Knausz: *A múlt kútjának*, 46.

⁶ Uo.

jól értjük a szerző szavait, akkor a nemzeti identitás megalapozására törekvés behatárolhatja a pedagógus fejlesztő munkáját: kisebb a lehetőség a történelmi tanulságok közvetítésére, a sokféleség felmutatására, s ez a legsúlyosabb: a tanulók képességei sem fejlődnek a szükséges mértékben. Sőt, ha még ehhez célként a nemzeti homogenizáció is társul, akkor valóban végzetesen rossz útra téved az ilyen történelemtanár.

A témával érintkezik egy kéziratban olvasható tanulmány, amelyet a PTE BTK oktatói készítettek a legújabb, Száray Miklós nevével fémjelzett négyévfolyamos tankönyvsorozat elemzéseként a tankönyvet fejlesztő Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet kérésére.⁷ A bírálat a 11. évfolyam részére írt tankönyv *Nemzetállami törekvések Európában (Olaszország, Németország, a balkáni államok)* című fejezetét áttekintve⁸ a nemzetállamokról is értekezik. A bírálók szerint a nemzetállamok kifejlődésének

legnagyobb motorja a gazdasági fejlődés volt, mely az ipari forradalmak hatására a tradicionális gazdasági működést felváltotta a modern kapitalista gazdálkodási formákkal. [...] Mindez a 17–18. századra rögzülő területiális, modern államok fejlődésével összefüggésben, melyeknek határai a korábbiaktól eltérően rögzültek (kivéve a mesterséges határváltozásokat) elvezetett a nemzetgazdaságok kialakulásához. Vagyis egy adott országhatáron egységes gazdaság, piac és infrastruktúra jött létre. Ezzel párhuzamosan szükség volt arra, hogy a korábbi lokális és regionális identitásukat ehhez a megnövekedett és tudatilag is érzékelt nagyobb területhez kössék, vagyis szellemi összetartást is megvalósítsanak. Ebben elévülhetetlen érdemei voltak az egyre bővülő értelmiségnek. A kultúra, a nyelv, a származás stb. kutatásával, a nemzeti történetírás meghonosításával pedig megteremtődött az a szellemi kötelék, amely egyúttal a visszább szoruló vallásokat is helyettesítve létrehozta a nemzet mítoszt.⁹

A nemzet tehát csak egy 19. századból származó mítosz lenne? Érdemes lenne a problémát történetelméleti szempontok áttekintésével és a magyar történelemtudomány, irodalomtudomány nézőpontjai között alaposabban megvizsgálni.

Egyes történészek szerint a modern nemzettudat pótléknak tekinthető, valamilyen hiány betöltésére szolgál. Ennek a szerintük csak a 19. században megjelent nemzettudatnak fő jellemzője a historizálás, a korokban megjelent identitás

⁷ *Javaslatok a középiskolai történelemtankönyvek tartalmi korszerűsítésére*, Készült az Oktatáskutató és Fejlesztési Intézet megbízásából, 2015. január; készítették: a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar oktatói. (Az említett javaslatokra hivatkozik Farkas Katalin: Tudományos tudásátadás a történelemoktatásban, *Iskolakultúra*, XIX. évf., 2015/7–8.)

⁸ A tankönyvfejezet bírálatát Bebesi György, Hahner Péter, Pilkhoffer Mónika, Vitári Zsolt írta.

⁹ *Javaslatok* (a szövegben sajnos nincs oldalszámozás).

múltba vetítése. Erről olyan marxista történész is írt, akinek fontosabb munkáit az 1970-es, 1980-as években magyarra is lefordították¹⁰. Eric Hobsbawm-ról van szó, akinek 1990 után is sorra jelentek meg könyvei magyarul¹¹. Egyik előadásában említi, hogy

a nacionalizmus számos okból nagyon szereti, ha azonosítják az etnikai identitással, már csak azért is, mert az utóbbi rendelkezik azzal a történelmi „kutyabőrrel”, amit a „nacionalizmus” az esetek nagy részében olyan nyilvánvalóan nélkülöz. Legalábbis így van ez a régi, írott kultúrával rendelkező olyan térségekben, amilyen Európa, ahol az etnikai csoportok neve hosszú időn át változatlanul megmarad, jóllehet idővel egészen más, megváltozott társadalmi valóságot takar. [...] Mindenesetre az etnikai tudat egy lehetséges utat kínál a nacionalizmus üres hordójának megtöltésére.¹²

Hobsbawm szerint a nacionalizmust kutató történész tudatosan legyen távolságtartó vele szemben¹³. Furcsának tartja, hogy a walesiekben a 20. században is él valamilyen formában a walesi identitás, noha régi nyelvüket nem használják.¹⁴

Hobsbawm ír a kis nemzetek életképességéről folytatott 19. századi vitáról is. Friedrich List-et idézi: „az a nemzet, amely mind népességének számát, mind területét tekintve korlátozott, különösen, ha önálló nyelve van, csak elaggott irodalmat és elaggott művészeti és tudományos intézményeket birtokolhat. Egy kis nép területén soha nem képes megteremteni a termelés legkülönbözőbb ágazataiban az egyetemes tökéletességet.”¹⁵

¹⁰ Eric Hobsbawm: *Primitív lázadók: vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században*, Budapest, Kossuth, 1974; Eric Hobsbawm: *A tőke kora. 1848–1875*, Budapest, Kossuth, 1978; Eric Hobsbawm: *A forradalmak kora. 1789–1848*, Budapest, Kossuth, 1988.

¹¹ A teljesség igénye nélkül: Eric Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*, Budapest, Maecenas, 1997; Eric Hobsbawm: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története. 1914–1991*, Budapest, Pannonica, 1998; Eric Hobsbawm: *A birodalmak kora. 1875–1914*, Budapest, Pannonica, 2004.

¹² Eric Hobsbawm: Etnikai identitás és nacionalizmus, *Világosság*, XXXIII. évf., 1993/4, 21. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf719.pdf (Letöltés: 2018. július 16.)

¹³ „Egyetlen komoly nemzet- és nacionalizmuskutató sem lehet a politikai nacionalizmus híve [...] Szerencsére, amikor e könyv megírásához kezdtem, nem volt szükségem arra, hogy történelmietlen előítéleteimet magam mögött hagyjam.” (Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve*, 22–23.), idézi Debreczeni Attila: Nemzet és identitás, in Bényei Péter – Gönczy Mónika (szerk.): *Nemzet – identitás – irodalom*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2005, 203–204.

¹⁴ Hobsbawm: Etnikai identitás, 20.

¹⁵ Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve*, 44. Hobsbawm az idézet forrásaként az Oxford English Dictionary VII, p. 30 helyet jelöli meg.

Benedict Anderson könyvének címe is mutatja a szerző véleményét, elképzelt közösségnek nevezi a modern nemzetet.¹⁶ Szerinte a nemzeti eszme a 18–19. században az észak-amerikai angol gyarmatok függetlenségi mozgalma, majd a latin-amerikai spanyol gyarmatok elszakadása során fogalmazódott meg, mert az új államok vezetői identitáshiányt akartak ezzel betölteni.¹⁷ A nacionalizmus innen terjedt át Európára, tehát az Újvilág hatott az Óvilágra. Anderson szerint a nemzet azért „elképzelt, mert még a legkisebb nemzet tagjai sem ismerhetik meg a nemzet más tagjainak többségét, nem találkoznak velük, meg csak nem is hallanak róluk, elméjükben mégis létezik annak a képe, hogy egyazon közösséghez tartoznak. [...] Valójában minden közösség, mely nagyobb, mint az eredeti, a személyes kapcsolaton alapuló falu (de talán mégis az), elképzelt.”¹⁸ Ha így nézzük, az ókorban, pl. a Római Birodalom elleni sikertelen szabadságharcok miatt diaszpórába kényszerült zsidóság is lehet ilyen *elképzelt közösség*, amely *elképzelt volta* ellenére őrzi identitását több ezer év óta napjainkig.

Később Anderson három érveléssel bizonyítja állítását, mindhárom egy megszokott, egyértelmű igazság hiteltelenné válásához kapcsolódik.¹⁹ A 16–17. századi közösségi tudatformák kutatói és magam is úgy látom, e három változás a 16. századhoz kapcsolható (bár országoként/régióként más-más mértékben), nem a 19. században jelent meg²⁰. Az első érv: megdőlt az a nézet, hogy egy bizonyos szent nyelv ismerete ad hozzáférést az „ontológiai igazsághoz”. Ez a nézet Európában a reformációval, a Biblia nemzeti nyelvekre fordításával a 16. században dőlt meg. A második hit, ami Andersen szerint a 19. században dőlt meg: „a társadalom magától értődően egy kiemelt központ – az uralkodó – köré, illetve alá szerveződik”²¹. Magyarországon ez inkább 1526 után valósult meg a kettős királyválasztással, majd az ország három részre szakadásával, a Bocskaitól II. Rákóczi Ferencig tartó Habsburg-ellenes küzdelmekkel. A harmadik: kozmológia és történelem elvált egymástól, „a létezés mindennapos sorsszerűségét (mindenekelőtt a halált, a veszteséget és a szolgaságot)”²² és a tőlük való megváltást kínáló vallás háttérbe szorult. Ha a Mohács utáni Magyarországot nézzük,

¹⁶ Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2006.

¹⁷ Kedvenc példája: 1821-ben San Martin, a függetlenné váló Peru egyik legjelentősebb alakja szerint „a jövőben az őslakosokat nem indiánoknak vagy bennszülötteknek fogják nevezni, hanem Peru gyermekei ők és peruiakként lesznek ismertek”. Anderson: *Elképzelt közösségek*, 54.

¹⁸ Anderson: *Elképzelt közösségek*, 20–21.

¹⁹ Uo., 54.

²⁰ Erről Fazakas Gergely Tamás: *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet. A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Egyetemi, 2012, 29.

²¹ Uo.

²² Uo.

akkor éppen „a létezés mindennapos sorsszerűségében” állt be változás az ismétlődő pusztítások miatt és e sorsszerűnek, Isten büntetésének érzett csapások miatt erősödhetett meg egyszerre a vallási és az etnikai identitás.

Anderson *Távolsági nacionalizmus* című tanulmányában Lord Acton nyomán említi, hogy a nemzettudatot

a számkivetettség szította fel, olyanokban, akik nemigen bízhattak az anyaföld viszontlásában. Nagyon valószínű, hogy amikor [Lord Acton] e fejtegetéseit papírra vetette, elsősorban saját korának nagy hazafiai – Mazzini, Garibaldi, Kossuth – jártak a liberális történész fejében, akik közül sokan, nyilvánvaló politikai okokból, hosszú ideig – nemegyszer halálukig – hazájuktól távol éltek.²³

Anderson szerint a faluról városba, egyik kontinensről a másikra vándorlás sok embert kiszakított valóságos közösségből (falujából), s mentalitásukban a valóságos közösség helyébe egy elképzelt közösség, a nemzet került. Előbbi három példája közül Kossuth nem szerencsés. Kossuth ugyanis száműzetése idején már nem annyira *a magyar nemzettudatot szította* (átvéve a szerző vagy a fordító képzavaros terminológiáját), hanem sajátos közép-európai *összefogást igyekezett szítani* (megmaradva a képzavarnál) kútaiai vagy Duna-konföderációs alkotmánytervében.

Hobsbawm és Anderson nézetei megegyeznek abban, hogy a nemzet születését egy adott pillanatra teszik, s ezt szembeállítják a nemzet ősi voltának „nacionalista” tételével. De azok, akik a nemzetfogalom változását követik, nem kell, hogy azonosuljanak azzal, ami ellen az említett szerzők küzdenek.²⁴

Az emlékezetkutatás más oldalról közelíti meg a problémát: hosszú folyamatként látja a közösségi tudatformák keletkezését és fennmaradását, és feltételezi egy kulturális közösség tartós létezését. Talán Jan Assmann munkássága a legfontosabb ezen a téren. Assmann Arisztotelészig megy vissza. A görög filozófus

zoón politikon-ként definiálja az embert: olyan társas állatként, amely politikai rendekben, közösségekben, csoportokban él. Az ember természettől fogva közösségre teremt. A viselkedéskutatás megerősíti ezt a definíciót. A csoportalakítás ösztöne az ember alapvető alkati adottsága, a közösségalakító magatartás és cselekvés pedig elemi viselkedésmód. [...] A társadalmi hovatartozás tudata, amit kollektív identitásnak nevezünk, a közös tudásban és emlékekben való osztozáson alapszik. [...] A kollektív

²³ Benedict Anderson: *Távolsági nacionalizmus*, 2000, V. évf., 1994/2, 17–18. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf721.pdf (Letöltés: 2018. július 16.)

²⁴ Erről Debreczeni: *Nemzet és identitás*, 203–204.

identitást mindig a megfelelő kulturális alakulat alapítja meg és – főként – reprodukálja. A kulturális alakulat a kollektív identitás kiépülésének és nemzedékeken át való fennmaradásának a közege.²⁵

A kulturális alakulat, vagy más kifejezéssel

a megkötöttségek és kötelezettségek szférájának megszületése mind az idő, mind a társadalom horizontján rendet, értelmet és összefüggést teremt, ami először teszi lehetővé a múlt rekonstrukcióját, amelyen emlékezés és történelem alapulhat. Mi is az, amire emlékezünk? Olyasmi, ami megköt és elkötelez, ami nem merülhet feledésbe. A múltra való emlékezés nem valami ösztönből vagy velünk született érdekből fakad, hanem az ember magaformáló kulturális tevékenységének kötelességéből.²⁶

Az emlékezetkutatás másik nagy alakja Pierre Nora, aki az 1980-as években kezdte a francia emlékezet kutatását. Az általa szerkesztett több mint hatezer oldalas korpuszban olyan francia nemzeti *emlékezhelyeket* (Les lieux de mémoire) dolgoztak fel, mint pl. Jeanne d'Arc, a gall kakas, a Marseillaise, akik (amelyek) az élő francia emlékezet részei.²⁷ Az emlékezhely fogalmat is Nora alkotta meg és szemlélete, munkássága nyomán Európa-szerte projektek kezdődtek a nemzeti emlékezet kutatására.²⁸ Nora szerint

emlékezet és történelem távolról sem szinonimák: szinte minden szembeállítja őket. Az emlékezet maga az élet, melyet mindig élő csoportok hordoznak, ezért folyamatosan változik; ki van téve az emlékezés és felejtés dialektikájának, más és más alakban jelenik meg, bárki kényére-kedvére használhatja és manipulálhatja, elhallgattathatja vagy hirtelen újra életre keltheti. A történelem mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nem létezik.²⁹

Ezért „az emlékezet történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelezett, hogy saját történelmének újjáélesztése révén újradefiniálja identitását”.³⁰ Ez a gondolat arra is figyelmeztet, hogy nem kell monolit egységnek gondolni a modern nemzettudatot, ami egy bizonyos időpontban kialakult, s előtte semmi

²⁵ Jan Assmann: *Kulturális emlékezet*, Budapest, Atlantisz, 2004, 137–138.

²⁶ Assmann: *Kulturális*, 251–252.

²⁷ Pierre Nora (dir.): *Les lieux de mémoire*, 1–3., Paris, Gallimard, 1984–1992.

²⁸ Ezekhez kapcsolódó tanulmányok a *Studia Litteraria*, 2012/1–2, Emlékezhelyek című számában. http://irodalom.arts.unideb.hu/bemutakozas/studia_litteraria.php

²⁹ Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*, ford. K. Horváth Zsolt, Budapest, Napvilág, 2010, 14–15.

³⁰ Uo., 22.

hozzá fogható sem volt. Inkább identitások sokféleségéről lehet szó, amelyek közül adott időben valamelyik domináns szerepet tölt be, majd háttérbe szorul és akár el is tűnhet.³¹

A hazai szakirodalomban az egyik legújabb és rendkívül alapos áttekintése a problémának Lajtai L. László „*Magyar nemzet vagyok*” című könyve. A szerző sajnálattal állapítja meg, hogy „a hazai történetírás-történet nemzetdiskurzusainak alakulását feltérképező összefoglaló kutatások”³² hiányoznak. Fontosnak tartja a kutatás és elméletalkotás szorosabb kapcsolatát: „A nemzettel és nacionalizmussal kapcsolatos kutatások az utóbbi időben sokat merítenek az etnicitáskutatások eredményeiből, amelyek újabban az etnikai tudat kontrasztivitását, sok esetben konkrét szituációkhoz, valamint egyéni és kollektív szinten is társadalmi interakciókhoz kötöttségét hangsúlyozzák.”³³ Anthony D. Smith gondolatainak megfelelően a 18. század utolsó évtizedeire teszi a modern nacionalizmus megszületését. Az angol szerző szerint ekkor fogalmazódott meg az a sajátos jelentéshalmaz, amely négy elemből áll:

1) a világ saját egyediségű, történetű és sorsú nemzetekre oszlik, 2) minden politikai hatalom forrása a nemzet, az iránta megnyilvánuló lojalitás minden egyéb lojalitásnál előbbre való, 3) minden egyénnek szükségképp valamely nemzethez kell tartoznia, 4) minden nemzetnek szabadon kell rendelkeznie önmagáról, mivel a világ békéje és az egyetemes igazság megköveteli a nemzetek önrendelkezését.³⁴

Az identitások nemcsak koronként, hanem országonként, régióként is változhatnak. S itt térhetünk rá a magyar nemzettudatra is: beszélhetünk-e róla a 19. század előtt, s ha igen, milyen értelemben?

A probléma tárgyalásához vissza kell mennünk a 16. század elejére, a Mohács előtti időkbe. A középkori identitások jelentéséről, különösen a *natio* szó használatáról fontos tanulmányok születtek a két világháború között (pl. Deér József³⁵), majd a 60-as évektől újult fel a diskurzus, részben a Molnár Erik vitához

³¹ Hasonlóan látja Lajtai L. László is: „forrásaink alapján úgy véljük, hogy sem a módszertanilag általában reflektálatlan, megszakítatlan folytonosságot sugalló, sem pedig a sokszor *creatio ex nihilo*-szerű – kifejtett vagy kifejtetlen, esetenként adekvát, máskor viszont leegyszerűsítésekhez vezető – egyoldalú modernista értelmezési sémák, illetve modellek nem szolgálnak kielégítő magyarázattal.” Lajtai L. László: „*Magyar nemzet vagyok*”. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa, Budapest, Balassi, 2013, 18.

³² Lajtai: „*Magyar nemzet*”, 19.

³³ Uo., 30.

³⁴ Anthony D. Smith: *National Identity*, London, 1991, 73–74. Idézi Lajtai: „*Magyar nemzet*”, 28.

³⁵ Deér József: *A magyar nemzeti öntudat kialakulása, A magyarságtudomány tanulmányai III.*, Budapest, 1936. http://mtdportal.extra.hu/books/deer_jozsef_a_magyar_nemzeti_ontudat_kialakulasa.pdf (Letöltés: 2018. július 16.)

kapcsolódva. Szűcs Jenő munkássága³⁶ mellett a vele polemizáló Kristó Gyula³⁷ érvei a legfontosabbak; de a kérdéskör napjainkig fel-felbukkan, különböző nézőpontok szerint. A probléma: Kézay óta mi tartozott a *natio Hungarica* fogalmába? Csak a nemességet értették-e alatta, vagy a magyar anyanyelvűeket, vagy a magyar király alattvalóit? Szvák Gyula³⁸ áttekintése már Szűcs és Kristó halála után született: „Deér interpretációjában a nemzeti hovatartozás elhatárolódott az államkerettől és a rendi státusztól, így összefüggést a magyar nemzet és a magyar nyelv között lehet megállapítani. A magyar középkor (illetve annak vége) a *natiót* a nyelvvel határozta meg, magyarnak azt tekintette, aki ezen a nyelven beszélt.”³⁹ Később Szűcs és Kristó érveit összegezve megállapítja:

ha Szűcs Jenő nem ragaszkodna annyira a „modern” nemzet meghatározásának politikai típusú dominanciájához, ha Kristó Gyula nem erőltetné annyira az állam jelentőségét a nemzet születésében – akkor elég közel kerülnének Deér József 1934–36-os felismeréséig. Igaz viszont, hogy akkor arra a lapos igazságra juthatnának az újabb történészgenerációk, hogy nincs sok új a nap alatt.⁴⁰

Másrészt nem kevésbé fontos, hogy Werbőczy nyomán élt a *natio Hungarica* rendi felfogása is. Ebben az értelemben a nemes volt tagja e nációnak, erre majd visszatérünk.

Szűcs Jenő a különböző identitások jelentőségét is érzékeltette:

ha a 19. században kérdőíveket osztanak ki az emberek csoportlojalitását illetően, akkor a tipikus feleletek effélék: valaki elsősorban francia vagy magyar, másodsorban katolikus vagy protestáns, radikális vagy konzervatív, harmadsorban bretagne-i vagy zalai, negyedsorban X egyesület tagja vagy Y futballcsapat szurkolója és így tovább. Ha 1300–1500 táján ugyanilyen kérdőíveket osztanak szét (s a történész nem egyebet tesz, mint kérdőívet tart a források elé), akkor a tipikus feleletek így hangzottak volna: valaki elsősorban a római Szentegyház tagja (vagy görög rítusú vagy mohamedán), másodsorban X dominus vazallusa vagy familiárisa, bretagne-i vagy zalai, harmad-

³⁶ Legnagyobb hatású műve a témakörben Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 1974.

³⁷ Kristó Gyula: *A magyar nemzet megszületése*, Szegedi Középkorász Műhely, 1997.

³⁸ Szvák Gyula: Megjegyzések a „premodern nemzet” magyar historiográfiájához, in Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.): *Ünnepi írások Havas Henrik tiszteletére. Urálisztikai tanulmányok*, [CD-ROM], Budapest, 2008.

³⁹ Uo., 727.

⁴⁰ Uo., 739.

sorban lovag, polgár vagy paraszt, negyedsorban a francia vagy magyar korona alattvalója, „híve”, ötödsorban pedig „francia” (a szó tágabb „nemzetiségi” értelmében, mely még mindig csak a francia Északot jelenti) vagy magyar.⁴¹

A legfontosabb identitást tehát a vallás jelentette, s kb. az 1520-as évektől ebben hozott döntő változást a reformáció. Az utóbbi években több összegzés, áttekintés született arról, hogy hazánkban *miért és hogyan* terjedt a hitújítás, s *tartalmában* mit jelentett.⁴² A 16. század végére sajátos kapcsolat alakult ki etnikumok és vallások között: a száz városok Kőszegtől Brassóig a lutheri reformáció mellé álltak, s követték őket részben a szlovákok is. A magyar etnikum nagy része kálvinista lett. Az ország nyugati részén maradt lutheránus magyarság viszont Erdély egyes részein és Tolnában, Baranyában az unitárius irányzat is hódított a magyarok között. A horvátokat és szlovéneket alig érintette a reformáció. Péter Katalin szerint e sokszínűség azért is alakulhatott ki, mert nálunk (Európa tőlünk nyugatra fekvő részével ellentétben) a reformáció előtt nem volt a népesség egésze katolikus, hanem a szerbek, románok és ruszinok ortodoxok (görögkeletiek) voltak. Tehát több vallás együttélése nem volt szokatlan és elítélendő újdonság.⁴³

De a török tartós berendezkedése miatt sem lehetett megakadályozni új tanok terjedését. S itt a legfontosabb sajátosság: a hitvitázó irodalom összefonódott a törökkérdéssel. Mindkét oldal: a régi vallás mellett érvelők és a hitújítók is Isten büntetésének tartották a törököt. A büntetés az ószövetségi minta nyomán kollektív: Isten az elkövetett bűnük miatt küldte a törököt az ő népére, vagyis a zsidósággal azonosított magyarságra. Ebből következik, hogy az igaz hithez való visszatéréssel enyhül meg Isten haragja. Milyen források szólnak erről?

Az egyik forráscsoport a nyomtatásban megjelent prédikációk. Őze Sándor főleg a 16. századi prédikációirodalmat dolgozta fel.⁴⁴ A feldolgozott anyag felvet néhány kérdést: „Ha mindenkihez szóltak, mint a postillák, hogy a lelkészeknek segítsenek a napi prédikáció elkészítésében, akkor sem tudjuk, hogy elhangzott prédikációról van-e szó, vagy sem, ha elhangzott, milyen vidéken.”⁴⁵ Másrészt a szerző kiemeli, hogy a prédikátorok

⁴¹ Szűcs: *Nemzet és történelem*, 89.

⁴² Ez utóbbihoz röviden annyit, ha a kb. 1560 előtti szakaszt nézzük, önmagában nem elég Luther és Kálvin tanairól olvasni és egy-egy hazai reformátort valamelyikük egyszerű hirdetőjének látni; ennél összetettebb a helyzet. Erről Csepregi: *A reformáció nyelve*.

⁴³ Péter: *A reformáció*, 74.

⁴⁴ Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy 16. századi bibliai párhuzam elemzése a nyomtatott egyházi irodalom alapján, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991. <http://mek.oszk.hu/13600/13613/13613.pdf> (Letöltés: 2018. július 16.)

⁴⁵ Őze: „Bűneiért”, 15.

sokan mezővárosi születésűek, tehát azok közül jöttek, akiknek prédikációit és énekeit írta. A hallgatóság és a prédikátor kölcsönösen feltételezik egymást. Az összeomlásban a prédikátornak kellett ellátni egy biztató, vigasztaló, útmutató funkciót. E nélkül a föld népének nem volt rájuk szükség. Prédikációik tehát irányadóak a parasztság igényeire, gondolkodásmódjára, közösségi tudatára vonatkozóan is.⁴⁶

E dorgáló-biztató szemléletet mutatja Szkhárosi Horváth András *Az Istennek irgalmasságáról, és ez világnak háládatlanságáról* című verse:

Te magyar nemzet kemény nyakó vagy és igen süket vagy,
Nagy sok jó tanács isteni beszéd rajtad semmit nem fog
De majd meglátod miképpen jársz, ha az isten elhagy.
Nagy hévséggel most szent akaratját hirdetteti neked,
Ha szót fogadnál ő szent országát ígéri te neked,

De ha nem veszed, higgyed örökké te ezt megemlejtet.
Nem mondhatjátok, hogy nem tudtátok isten akaratját,
Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják,
Ám meglátjátok, miként várjátok az ítélet napját.⁴⁷

A 17. századi Medgyesi Pál is használja a zsidó–magyar párhuzamot, és ahogyan a korabeli prédikációkra, imádságokra jellemző, a *nép és a nemzet* fogalmakat szinonimaként használja, s az egész etnikum érződik a nemzet szó alatt: „Mikor az Israel s-Judah Nemzetének, az Assyriai s-Babilonai fogság előtt való állapotjokat szemlélem és gondolom, abban mint valami aczél tükörben élővén láttatom én magamnak, Nemzetünknek félelmes állapotját nézni. Uram kedvez a’ te Népednek!”⁴⁸

A nép és nemzet hasonló használata figyelhető meg Tolnai F. Istvánnál. 1663-ban mondott prédikációt Apafy Mihály fejedelem és udvara előtt: „De mit kellessék cselekednetek, hogy jo modgyával szerelmes Hazátokat, édes Nemzeteteket, Véreteket, ezt a’ marokni Magyarságot, s’ ebben lévő nyájját a’ nagy Pászturnak a’

⁴⁶ Uo., 113.

⁴⁷ Szkhárosi Horváth András: *Az Istennek irgalmasságáról...* 237–242., RMKT II., 207., idézi Őze: „*Bűneiért*”, 116.

⁴⁸ Medgyesi Pál, Erdél’ s’ Egesz Mag’ar Nep Harmas Jajja’ Siralma [Bethlen István felett mondott prédikáció], Várad, Szenei Kertész, 1653 (RMK I., 880.), 79., idézi Fazakas Gergely Tamás: *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet, A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Egyetemi, 2012, 177–178.

Jesusnak elébmozdítsátok?”⁴⁹ Erdély éppen elkezdett konszolidálódni az 1657 óta tartó háborús időszak végén. 1657-ben tatár fogságba esett II. Rákóczi György hadserege (amelyben az erdélyi rendi értelemben magyarok és székelyek is szolgáltak); a török–tatár hadak szerte Erdélyben pusztítottak. Vajon a prédikátor az erdélyi három nemzet szemszögéből, tehát *rendi értelemben* beszél a magyarokról, s a székelyekről megfeleldeznek? A *maroknyi magyarság* nem jelöli inkább az egész, székelyeket is magába foglaló magyar etnikumot?

Természetesen katolikus prédikációkban is megfigyelhető a nemzet szó az egész magyarság értelmében. Landovics István Buda visszavétele után írja: „Mondgyák ugyan a’ nemzetségek, hogy Isabella esztelen dolga volt eddig valo romlásunknak oka, de én, nem ő néki, hanem nemzetünk büneinek tulajdonitom.”⁵⁰

A másik fontos forráscsoportot az imádságos könyvek jelentik. Az imádságos könyveket feldolgozó Fazakas Gergely Tamás⁵¹ szintén számot vet a befogadó közeg tágasságával. Egyrészt „Hiszen bár a nyomtatott prédikációskötetek valóban kevesebbekhez jutottak el közvetlenül, mint az imádságoskönyvek, viszont ez utóbbiakat is kevesen olvasták (vagy akár hallgatták) ahhoz képest, mint ahányan részt vettek a liturgikus alkalmakon.”⁵² Másrészt „a legtöbb imádság és imakönyv szövege ugyanis nem foglalt állást meghatározó módon dogmatikai kérdésekben, így a megcélzott és lehetséges olvasóközönség nem kizárólag a szerzők saját felekezetéhez tartozhatott.”⁵³ Köleséri Sámuel imádságait olvasva a *nemzet* szónak etnikai szempontból van értelme; nem valószínű, hogy a falvakat feldúló, emberek tömegét elhurcoló törökök és tatárok rendi különbségek alapján válogattak volna: „Védellezzed édes maroknyi nemzetünket a’ mi ellenünk mindenfelől fel-fegyverkezett dühös ellenségtől, ki vérünket szomjuhozza.”⁵⁴ Ugyanő máshol: „Ne adgy minket Vram a’ Pogányoknak martalékul, ne hizzék továbbis a’ Magyar keresztyénség vérével ez a’ vér-szopó nadály, apadgyon-el már

⁴⁹ Tolnai F. István: *Haza békesége, avagy Egyenes ösvény*. Prédikáció, Szeben, Szenci Kertész, 1664 (RMNy 3182). B4r., idézi Fazakas: *Síralmas*, 221.

⁵⁰ Landovics István: *Novus Succursus I–II*, Nagyszombat, 1689, RMK I., 1380, 1381., II., 652–653., idézi Tasi Réka: *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debreceni Egyetemi, 2009, 135. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/101807/CSK045.pdf?sequence=1> (Letöltés: 2018. július 16.)

⁵¹ Fazakas: *Síralmas*, 14.

⁵² Uo.

⁵³ Uo., *Síralmas*, 15.

⁵⁴ Köleséri Sámuel: Bankodo Lelek Nyögesi, Az az: Szent Írás szavaiból szedegetett s’ a’ felső Esztendőben valo szomorú alkalmatosságokhoz szabattatott, néhány Könyörgések [...], Sárospatak, Rosnyai, 1666 (RMNy 3309). R2v., idézi Fazakas: *Síralmas*, 220.

egyszer a' Török hóld, hadd vetkezzé-le gyász-ruháját a' sok kereszt, bu, bánat, szenvedés-után a' szegény Magyar maradvány.”⁵⁵

A patriotizmus, nemzettudat kérdéséhez a protestáns mártíriológia, azon belül is a gályarab prédikátorokhoz köthető szövegek (pl. vigasztalások) is segítséget nyújtanak. Tóth Zsombor szerint Kálvin tanítása

a mártírt az ideális, Krisztus szenvedéseit átélő es azokban osztozó „szuper kereszténnyé” változtatta. [...] A korszak mediális csúcstechnológiai által hatásosan forgalmazott történettípus valójában világkép- és identitás minta-funkciókat is lefedett, hiszen a mártírnak nemcsak sikertörténete, hanem társadalmi es kulturális presztízse is bőven volt, ő maga prototípusként funkcionált.⁵⁶

Szőnyi Nagy István, az üldözést személyesen is átélte lelkész 1675-ben kiadott *Martyrok Coronaja* című⁵⁷, bujdosóknak írt vigasztalását vezérüknek, Wesselényi Pálnak dedikálta:

A' Martyrok Coronáját Nagyságodnak-is fejében illetem azért: Mert én Nagyságodnak akár *üldözésebeli* keserves számkivetését, akár vallása mellett való sok kárvallását, s' akár az Isten árva ügye mellett való sok költségét s' szent buzgóságát tekintsem. [...] Láttya az egész Magyarság, hogy Nagyságod, igaz vallása mellett sem a vérét nem drágállyá, sem életét nem kéméli mind haláláig.⁵⁸

Tóth Zsombor összegzése szerint

mindezek fényében tehát kijelenthető, hogy a protonacionalizmus megjelenítéséhez – túl a pro patria mori középkori szellemi/érzelmi örökségén – a reformáció, nevezetesen a kálvini martirológia érdemben járult hozzá, sőt perspektívákat nyitott a magyar nemzeti identitás számára oly jelentős érzelem: a hazafiság modern, politikai használatának megkonstruálásához.⁵⁹

A prédikációs és imádságos könyvek, vigasztalások kapcsán ismét felvethetjük a problémát: milyen közönség ismerhette azokat? Rendkívül alacsony volt az

⁵⁵ Köleséri: Id. mű R6v., idézi Fazakas: *Síralmas*, 220.

⁵⁶ Tóth Zsombor: Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban, *Studia Litteraria*, 2012/3–4, 17–18. http://real.mtak.hu/7488/1/StudLitt_2012_3_4_TZS.pdf (Letöltés: 2018. július 16.)

⁵⁷ Szőnyi Nagy István: *Martyrok Coronaja* [...], Kolozsvár, Veresegyházi Szentyele, 1675 (RMK I, 1180).

⁵⁸ Szőnyi: *Martyrok*, 5br-v.

⁵⁹ Tóth: Kálvinizmus, 35.

írni-olvasni tudók száma; elképzelhető, hogy a társadalom döntő többségéhez nem jutott el a könyvek tartalma? Írni-olvasni tudó és nem tudó ember kapcsolata más volt a korabeli világban. Vasárnaponként a templomok megteltek, s éppen a reformáció miatt vált jelentőssé a prédikáció, a tridenti zsinat jóvoltából a katolikus egyházban is. Az istentiszteletet tartó vagy szentmisét bemutató pap szava sokat számított, ő közvetítette a betűk üzenetét. De jellemző volt, hogy alkalom adtán bármilyen helyen iskolázott ember olvasta fel a szöveget iskolázatlanoknak. Erre egészen a 20. századig vannak példák.

A nép és nemzet fogalmak tehát a 16–17. században szinonimaként éltek.⁶⁰ A felsorolt példák is mutatják, hogy az Ószövetség nyomán a zsidó–magyar párhuzam mélyen átjárta a kor mentalitását.

Szintén az ószövetségi hatás nyomán formálódott a bűnökkel megbántott Istenhez szóló fohász, ami panaszkodó és bűnbánó hangvételű is. Érdeemes Szkhárosi Horváth András 1547-ben írt *Az átokrul* című versét megnéznünk:

Magyar nemzet! nagy sok jót tőn teveled az isten,
El-kihoza Szittiából az jó kevér földre
Felültete asztalfőre, minden tisztességre,
Pogánságból megfordíta az keresztyén hitre.

De nem tudád megköszönni az isten jóvoltát,
Nem akarád megesmerni nagy kegyelmes voltát,
Nem fogadád tanítását, semmi jó tanácsát,
De meglátod rövid időn nyilvábban haragját. [...]

Örök isten ótalmazzad az keresztyénséget,
Ótalmazzad miközöttünk a te szent ígídet,
Adj miközzénk igazságos fejedelemséget.
Vedd el rólunk, örök isten, az kegyetlenséget.⁶¹

⁶⁰ A fogalmak 19. századi szétválásáról S. Varga Pál: „e különbségtételnek az az alapja, hogy a nagyközösség mindaddig népnek minősül, míg világképe eredeti és differenciálatlan, az idegen hatásokat teljesen magához asszimilálja; viszont nemzetnek minősül, amikor tudatilag differenciálódik, világképének egysége megbomlik, felsőbb rétegeinek világképe az idegen műveltség hatására jellegében is módosul, ám a közös »Mi«-tudat s az eredeti világkép mint ennek alapja megmarad. A nép tehát itt *nem szociológiai kategória*, hanem egy, a maga generatív történetiségén alapuló, önmagát »Mi«-nek tekintő nagyobb embercsoport kezdeti állapota.” S. Varga Pál: A „mi világunk” látóhatára. Elméleti megfontolások a nemzeti irodalom diskurzusainak vizsgálatához, in Görömbei András (szerk.): *In honorem Tamás Attila*, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi, 2000, 464–465.

⁶¹ Szkhárosi Horváth: *Az átokrul*, 145–152., 217–220., RMKT II., 212–214.

Száz évvel később ugyanezt mondatja a magyarokról Zrínyi a *Szigeti Veszedelem*ben Szolimán szultánnal:

De Isten ostora mast szállót reájok,
Fösvénység, gyűlölség uralkodik rajtok,
Nincs szeretet köztök, sem okos tanácsok,
Kiért esőben van fényös Coronájok.⁶²

Így formálódott a sajátos, önkritikus nemzeti hagyomány. Bitskey István szerint

a nemzettudatnak ez a kritikus hangvétele két szempontból is megkülönböztetett figyelmet érdemel. Formailag azért, mert a humanizmusban és reformációban kristályosodott s egymással összefüggő toposzok rendszere révén fejeződik ki, így válik történelemértelmezéssé, önképpé és identitásmeghatározássá is. Formálódása ez olyan nemzettudatnak, amely a múltra épül ugyan, de etikai tanítás, jövőorientált útmutatás, válaszüti kijelölése is kíván lenni, ilyen módon morális allegóriává válik. Ebből a formai adottságból következik, hogy az európai eposzirodalomban is egyedi alkotássá válik a *Szigeti veszedelem*, mivel a kortárs barokk eposzok közt egyedül benne jelenik meg a narráció szerves részét alkotó, konkrét és perspektivikus nemzeti önkritika.⁶³

Ez a hagyomány ível át a 18. századon, s jut el Kölcseyhez, Vörösmartyhoz. Csak emlékeztetőül a Himnuszából:

Hajh, de bűneink miatt
Gyúlt harag kebledben,
'S elsújtád villámidat
Dörgő fellegedben,
Most rabló Mongol nyilát
Zúgattad felettünk,
Majd Töröktől rabigát
Vállainkra vettünk. [...]

⁶² Zrínyi Miklós: *Szigeti veszedelem*, I/58. <http://mek.oszk.hu/10000/10054/10054.pdf> (Letöltés: 2018. július 16.)

⁶³ Bitskey István: Virtus és poézis, Az önszemlélet és nemzettudat toposzai Zrínyi műveiben, in Bényei Péter – Gönczy Mónika (szerk.): *Nemzet – identitás – irodalom*, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi, 2005, 51.

Szánd meg Isten a' Magyart
 Kit vészek hányának,
 Nyújts feléje védő kart
 Tengerén kinjának.
 Bal sors a' kit régen tép,
 Hozz rá víg esztendőt,
 Megbühödtte már e' nép
 A' múltat 's jövőndőt!

A Szózatból:

S népek hazája, nagy világ!
 Hozzád bátran kiált:
 „Egy ezredévnyi szenvedés
 Kér éltet vagy halált !”

A nemzettudat szempontjából nagy jelentőségű a 17. századtól megújuló katolikus egyházban a Patrona Hungariae-kultusz és Szent István tisztelete. A Nagyboldogasszonyhoz és Szent Istvánhoz írt 18. századi énekek is azt a múlt-szemléletet tükrözik, amelyről fentebb szó esett. Szintén csak az említés kedvéért egy-egy versszak a hozzájuk írt énekekből. A *Boldogasszony, Anyánk* kezdetű ének 1715-ből fennmaradt első versszaka:

Boldogasszony Anyánk, régi nagy Pátronánk:
 nagy ínségben lévén így szólamlík hazánk:
 Magyarországrúl Pannoniárúl,
 ne felejtkezzél el árva Magyarokrúl.⁶⁴

Az *Ah, hol vagy, magyarok tündöklő csillaga* kezdetű ének első változata az 1763-as Dőri énekeskönyvből:

Áh! hol vagy Magyarok tündöklő Tsillagja,
 ki voltál valaha Országunk Istápja.
 Hol vagy István király? téged Magyar kíván,
 Gyászos öltözetben te előtted sírván.⁶⁵

⁶⁴ Gacs B. Emília OSB: *Szoszna Demeter György kéziratós énekeskönyve (1714–15)*, Pannonhalma, 1938, 55.

⁶⁵ Dőri kéziratós énekeskönyv 1763, lelőhely: Pannonhalmi Szent Benedek Rendi Könyvtár.

Szörényi László kutatásai alapján ismeretes, hogy „a magyar jezsuiták – nehéz belső küzdelmek után – végül is hasonultak a magyar rendi történet szemléletéhez, melynek központi eleme volt a hun mítosz”.⁶⁶ Az iskoladrámák magyarságképe a Pázmány Péter idején tevékenykedő Inchoffer Menyhért egyháztörténeti munkája⁶⁷ nyomán alakult ki. Bene Sándor szerint Inchoffer

összekapcsolja a Mária-kultuszt a Pázmány által újjáélesztett és politikai tartalommal feltöltött Szent István kultusszal. Ennek a gesztusnak pedig óriási jelentősége lett nem csupán a szerző életében, hanem a mű megjelenését követő bő másfél század folyamán is. Inchoffer egyháztörténete nem véletlenül lett a 18. század egyik legtöbbet forgatott, még iskolai színjátékok alapjaként is használatos, a katolikus egyházi oktatáson és prédikációs gyakorlaton keresztül a társadalom hajszálereibe szétáramló nagy narratívájává: az *Annales ecclesiastici Regni Hungariae* a katolikus magyarság számára is megteremtette a nemzeti identitás történeti legitimációját, méghozzá olyat, amely a transzcendens távlatra is nyitott maradt, s így képes volt felvenni a versenyt a protestáns történetteológiával, a választott nép koncepciójával. A protestáns függetlenségi tradíció így kiegészült egy katolikus függetlenségi hagyománnyal, amely azután a 18. század latin nyelvű, hazafias (sokszor honfoglalási) tárgyú jezsuita epikáján át végül szintén a reformkor nemzeti ideológiáiban laicizálódott véglegesen, és olvadt össze – részlegesen.⁶⁸

Más adatok is bizonyítják, hogy valamilyen szinten létezett nem rendi, vagy adott országhoz tartozást jelölő, hanem etnikai értelemben vett nemzettudat. „A Bocskay-szabadságharc idején a törökök követelik az elfoglalt Érsekújvárból rekedt fogoly nőket és gyerekeket. Homonnai Bálint azt üzeni vissza, hogy a magyarokat nem adja ki, mert magyarok, a németeket kiadja, mert németek.”⁶⁹ Vagy egy példa Bornemissza Pétertől, ahol a tót és a német szó említése érdekes⁷⁰: „Annak okáért, akár török, zsidó nemzet, akár tót, magyar, német, lengyel valaki a Jézust áltatos szívéből igaz urának mondhatja azba az Jézus Krisztus lelke lakozik és idvezül és a szent gyülekezetbe való.”⁷¹

⁶⁶ Szörényi László: *Hunok és jezsuiták*, Budapest, Amfipresz, 1993, 15.

⁶⁷ Inchoffer Menyhért: *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*, Róma, 1644.

⁶⁸ Bene Sándor: *A Szilveszter-bulla nyomában*, Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja. http://radaygyujtemeny.hu/bene.htm#_ftn123 (Letöltés: 2018. július 16.) Idézi Lajtai: „*Magyar nemzet*”, 95–96.

⁶⁹ Őze: „*Bűneiért*”, 116.

⁷⁰ Nem valószínű, hogy korabeli nevén Tótországnak is nevezett Szlavóniában honos etnikumról lenne szó, inkább a felvidéki szlovák illik az adott környezetbe, s a német sem csak a Német-római Szent Birodalom területén élőt jelöli.

⁷¹ Bornemissza: Post. II. 220. a. Idézi Őze: „*Bűneiért*”, 117.

Másrészt egészen a 19. századig jellemző volt a hungarus tudatnak nevezett jelenség is: magyarnak számít az, aki a Szent Korona alattvalója. Két példa a jelenségre. Egyik a 16. századból:

az erdélyi szászság a 16. században számos irodalmi alkotás szerint a teljes magyar történelem eszmei örökösének nyilvánította magát, Christianus Schesaeus (Scheser) „Pannoniának bús romlását zengi”, Drégely, Eger, Szigetvár és más várak védelmének laudatóját szedte versebe, a viszonylag kevésbé ismert Leonhardus Uncius (Untsch) pedig Attilától és Árpád vezértől Báthory Istvánig mutatta be latin versezetében a magyar történelem nagyjait, akikkel dicsekedhetett az erdélyi szász költő Padovában és Krakkóban lengyel, olasz és német tanulóársai előtt.⁷²

A másik pedig a 18. század közepéről Bod Pétertől:

„agynak ezen Magyar Tudósok seregekben némellyek Erdélyi Szász és Magyar országi Tót Nemzetből valók-is: De azok mind olyanok, a’ kiktől nem lehet sajnállani a’ Magyar nevezetet. Ugyanis azok magok-is Magyaroknak vallották az idegen országokban magokat; írásaik által-is nagy ékességére váltanak a’ Magyar Nemzetnek az idegen országbéliektől-is Magyaroknak tartatnak. Meg-mutatták azt szorgalmatos fáradtságokkal, hogy ők méltán megérdemlik, hogy Haza fiainak neveztessenek.”⁷³

Az identitás kérdését színezte a vallási ellentét is, sőt Szűcs Jenő fenti identitáskáláját alapul véve a 16–17. században az egyházi kötődés lehetett a legfontosabb. Fazakas Gergely Tamás szerint „a patriotizmus 17. századi alakulástörténetére nem lehet általánosan alkalmazni egy kizárólagos és egyenes vonalú fejlődéstörténeti jellegű narratívát. Olyat, amely a korábbi, felekezeti színezett patriotizmus *felől* a nagyobb távlatú, szekularizált közösségértelmezés *felé* történő, *folyamatos* és *egyirányú* elmozdulást jelenítene meg.”⁷⁴ A 17. század közepén Zrínyi nem említi a magyarok bűnei között a felekezeti széthúzást, de ez nem jelent az előbbi értelemben vett egyirányú elmozdulást. Fazakas példája

⁷² Bitskey István: *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*. http://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalok/Bitskey_szekfoglalo_20041011.pdf, 4. (Letöltés: 2018. július 16.)

⁷³ Bod Péter: Magyar Athenas avagy az Erdélybelyben és Magyar-országban élt tudos embereknek, nevezetesebben a’ kik valami, világ eleibe botsátott írárok által esméretesekké lettek; ’s jó emlékezeteket fen-hagyták Histariájok, mellyet sok esztendő-k-alatt, nem kevés szorgalmatossággal, egybe-szededetett, és az mostan élőknek, ’s ez-után következendőknek tanuságokra. ’s jora-való fel-serkentésekre közönséggé tett. F. Ts. Bod Péter. A’ M. igeni Ekklesiában a’ Kristus Szolgája. h. n. [Nagyenyed] 1766. (XXV–XXVI). Idézi Lajta: „*Magyar nemzet*”, 107.

⁷⁴ Fazakas: *Síralmas*, 345–346.

Filepszállási Gergely: *Praesidium Christianorum*, Avagy a' Keresztyének között Magyarok Fegyvere című 1694-ben megjelent imádságos könyve.⁷⁵ Filepszállási szerint a protestánsok tartoznak a *Magyar Sion*, és az ezzel megegyező jelentésű *Lelki Sion* közösségébe. A katolikusokat Naamánhoz hasonlítja.⁷⁶ Naamán az asszír hadsereg főparancsnoka volt, bélpoklos lett és sok kínlódás után megfogadta Elizeus próféta tanácsát, megfürdött a Jordán folyóban, ettől meggyógyult. Naamán ezután csak Izráel Istenének mutatott be áldozatot. Ezért imádkozik Filepszállási a lelki bélpoklosoknak mondott katolikusokért, hogy térjenek meg és legyenek a Lelki Sion tagjai.

A másik kérdés: a nemesség nem tiltakozott az ellen, hogy egy nemzeti közösségbe kerüljön a nem nemesekkel? Pedig Werbőczy alapján csak a nemesség a *natio Hungarica* (és a Szent Korona) teljes jogú tagja. Ilyen tiltakozásra pl. egy erdélyi fejedelemnek is lehetősége lett volna: hallván, mit prédikál a pap, felszólal ellene (pl. a fenti prédikáció ellen Apafy Mihály). A 17. századból tekintélyes mennyiségű erdélyi szövegemlék maradt fenn, de erre nem találunk példát. Más jellegű konfliktusra igen. Talán a legismertebb: II. Rákóczi György nagyon rossz néven vette, hogy Apáczai Csere János az angol puritánok módjára presbitériumokat akar szervezni. Azzal fenyegette, hogy kilógatja a toronyból; a gyulafehérvári akadémiáról valóban eltávolíttatta. Hasonló, egyházon belüli konfliktusokra nemesek és nem nemesek között szintén találunk adatot. Ugrai János a 19. század elejének református egyházi viszonyait kutatva talált adatot arról, hogy az egyik, félig magyar nemesek, félig magyar jobbágyok lakta faluban a lelkész újítani akart: azt szerette volna, hogy legyenek jobbágy tagjai is a presbitériumnak. A nemesek erre tiltakozásul nem is jelöltek maguk közül senkit. Lajtos Árpád 20. századi gyűjtése szerint Szuhafőn ugyanígy, szinte minden területen elkülönülnek egymástól a nemesi leszármazottak (*derékiak*) és a jobbágyszármazékok (*partiak*).⁷⁷ Pedig ez Hobsbawm szerint igencsak a nacionalizmus kora.

A 18. században Losontzi István: *Hármas kis tükör* című tankönyve volt a honismeret legfontosabb forrása. Ez minden idők legnépszerűbb magyar nyelvű tankönyve: 1773-as második kiadásától viseli ezt a címet, 1848-ig legalább hatvanhatszor adták ki, majd 1848 után még ötször.⁷⁸ A szerző részben káté (kérdés-felelet), részben verses formában mutatja be a Szent Históriát (a teremtestől

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Naamán az Ószövetségben: 2Királyok 5,1–27.

⁷⁷ Lajtos Árpád: *Nemesek és partiak Szuhafőn*, Miskolc, 1979. Idézi Gyáni Gábor – Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, 2006, 61–62.

⁷⁸ Lajta: „*Magyar nemzet*”, 208–209., 238. Losontzi István: *Hármas Kis Tükör* c. művének szövegét az 1773-as kiadás alapján idézem. A kiemelések mindenhol eredetiek. <http://mek.oszk.hu/15100/15190/15190.pdf> (Letöltés: 2018. július 16.)

Jeruzsálem Kr. u. 70-es lerombolásáig Izráel történetét és Jézus életét), majd Magyarország és Erdély történetét, kormányzatát és földrajzát. A földrajzi részben is találunk történelmi eseményeket, mint pl. Baranya vármegye esetében:

Baranya Vármegye vagy on utoljára,
Melly igen áldott föld termékeny-vóltára.
Itt Péts, Pétsváradja, Harsány, Siklós vára,
'S Moháts, hol népünknek lön egykor nagy kára.⁷⁹

A' Magyar Nemzetről szóló rész első szakaszának címe: A' hunnusokról. A szerző megkérdezi az olvasót: *Mitsoda nemzet vagy?* A válasz: *Magyar nemzet vagyok.*⁸⁰ Tehát a Bonfini óta hagyományosnak mondható hun–avar–magyar rokonság szerint ismerhetjük meg a magyar történelmet a könyv kiadásáig (új kiadás esetén hosszabbítottak a szövegen). A szerző a magyar nép és Magyarország története között nem lát különbséget. Az idézetek azt is mutatják, hogy a nép és nemzet szavak jelentését sem különíti el.

Nem foglalkozik a nemesség eredetével sem, csak a tényt rögzíti, hogy vannak nemesek: „K[érdés]. A Világi Nemesek hány Rendben vagynak ? F[elelet]. Két rendben: Mágnások, vagy Köz Nemesek.”⁸¹ A szerző minden kommentár, ismertetés nélkül említi Werbőczyt: „K. Minémű Törvényekkel élnek a Magyarok? F. 1. A' Tripartitummal, mellyet egyben szedett Verbötzi István, és apróbáltatott 1514-ben, Uladislus Király által. 2. Az Ország-gyűlésén végezett Decretomokkal.”⁸² Az Aranybulláról is csak futtában szól II. Andrásnál, aki a Szentföldről „viszsa jövelete után a' Nemeseket, és az Erdélyi Szászokat nagy Privilegiumokkal megajándékozta, a' kiknek vitézségeket a' sz[ent]. földön tapasztalta”.⁸³

Dózsa felkelését viszont saját koráig élő hatásával említi:

Ennek idejében támadott Magyar Országban a' Keresztes paraszt had, 1514-ben, mellyet a' Magyarok *Kurutzoknak* neveznek. Ezeket *Bakáts Tamás* Esztergomi Érsek a' Törökök ellen gyűjtötte össze, adván nékik Vezérül *Dósá György* nevű székely embert; a' kik-is a' midőn földes Uraiktól a' szolgálatra erővel-is viszsza vonattatnának; azok ellen támadtanak, az Urakat ölték, pusztították. *Tsáki Jánost*, Tsanádi Püspö-

⁷⁹ Losontzi: *Hármas*, 41. Kiemelések az eredetiben.

⁸⁰ Uo., 68. Későbbi kiadásokban a „Mitsoda nemzetből vagy – Magyar nemzetből vagyok” változat szerepel.

⁸¹ Losontzi: *Hármas*, 54.

⁸² Uo., 63.

⁸³ Uo., 113.

köt elevenen nyársban vonták, és több kegyetlenségeket-is tselekedtenek. De végre *Zápolya János* Erdélyi Vajda őket Temesvárnál meg-verte, sokakat közzülök el-fogott, és kegyetlen halállal ölettetett-meg. E' támadásért az Ország gyűlésében, igen nagy járom alá vetették a' Nemesek a' parasztokat, melly alatt ma-is nyögnek.⁸⁴

Arról, hogy Magyarországot több etnikum lakja, nem sokat lehet megtudni a könyvből. A szerző Horvátországot, Szlavóniát, a Határőrvidéket nem mutatja be könyvében; csak arról ír, hogy Horvátországot *S. Ladislavs*, Dalmáciát *Colomanvs* király foglalta el⁸⁵. A történeti áttekintésnél szól a szászok, kunok középkori betelepüléséről. Pozsony megyétől kezdve áttekinti Felső-Magyarországot, de csak egy utalás van a szlovákokra: „*Német-Liptse, Botza*, számos népű Tót-Városok”⁸⁶, illetve még egy Békés vármegyénél: „*Tsaba, Szarvas* népes Tót Helységek”⁸⁷. Ung vármegyénél kerülnek elő a ruszinok: „*Orosz-vég* nagy helység, az Orosz Püspök helye”⁸⁸. Már az egész Dunántúlt, Duna-Tisza között és Bánátot bejárva jutott el Békés vármegyébe, s itt ír először svábokról: „*Birinkét* munkás Svábok lakják”⁸⁹; majd Máramarosnál németekről: „*Viskét* jó fonó szövő Németek lakják”⁹⁰.

Erdélyről szólva viszont tételesen felsorolja az itt élő etnikumokat a *Lakosai* című fejezetben (ilyen Magyarországnál nincs): „Erdélynek fő Lakosai, *Magyarok, Székelyek*, és *Szászok*, kik közzé egyelettenek, *Oláhok, Oroszok, Örmények, Bolgárok, Görögök, 'Sidók és Tzigányok*”⁹¹. E rövid bevezető után a felsorolt etnikumoknak egy-egy bekezdést szentel. Témánkba a magyar és a székely illik:

1. A' *Magyarok* egy eredetűek és hajlandóságúak a' Magyar Ország-béliekkel. Barátságotok, vendégeskedők, pompások. 2. A *Székelyek, Siculi*, a' régi Magyaroktól származtanak. Az Ország' határát a' Kunok és Tatárok ellen bizonyos szék-helyekben őrzötték, a' honnan *Székhelyeseknek*, avagy *Székelyeknek* nevezettek. Jó Katonák, a' Lovasokat *Ló-fő-székelyeknek, Primipilos*, a' Gyalogokat *Darabantoknak, Pixidarias*, hívják. Régenten szép szabadsággal birtanak, de már a' mellől igen el-estenek.⁹²

⁸⁴ Uo., 128–129.

⁸⁵ Uo., 106–107.

⁸⁶ Uo., 34.

⁸⁷ Uo., 47.

⁸⁸ Uo., 43.

⁸⁹ Uo., 47.

⁹⁰ Uo., 50.

⁹¹ Uo., 147.

⁹² Uo., 147.

A vármegyék, a székely és szász székek leírásánál nincs utalás arra, melyiket (vagy melyik helységet) milyen arányban lakják egyes etnikumok. A vallások áttekintésénél olvashatunk rövid áttekintést vallás és etnikum kapcsolatáról.

A fenti, 16–18. századi szövegekkel és a szövegekkel foglalkozó kutatók elemzéseit áttekintve arra szeretnénk volna rámutatni, hogy nem szabad felejtésre ítélni azt a kulturális emlékanyagot, amely a 16. század óta jelen van a magyar irodalmi, vallási és politikai helyzetéhez kötődő alkotásokban. A régi magyar irodalmi emlékek alapján az etnikai alapú magyar nemzettudatnak nincs köze az „egységes gazdasághoz, piachoz és infrastruktúrához”⁹³. Természetesen ez a korai nemzettudat, vagy protonacionalizmus a 19. században a korábbihoz képest megerősödött, s jellemző lett rá Anthony D. Smith négy pontba szedett taxonómiája. Ebben a korszaknak is hatása volt.

A magyar és más nemzettudatok összehasonlítása nem célunk. Ugyanakkor méltányolhatjuk Hobsbawm, Andersen és mások erőfeszítését, s helyenként igazat adhatunk nekik. Például az Anderson említette mesterségesen alakított közösségtudat hasonló lehet a 19–20. századi jugoszláv és csehszlovák identitáshoz, de ezek a 20. század végére eltűntek. A 20. század utolsó éveiben a jugoszláv polgárháború, vagyis a katolikus horvátok, ortodox szerbek és mohamedán bosnyákok kegyetlen háborúja pedig arra is figyelmeztet, hogy etnikai és vallási identitás még ma is szorosan összefonódhat, szó sincs arról, hogy a nacionalizmus a vallás helyébe lép (bár az a katolicizmus és ortodoxia, aminek nevében a polgárháború hevében időnként cselekedtek, elég torz formája a kereszténységnek).

Szücs Jenő szintén idézett identitási skálája lehet talán a legjobb értelmezési keret. Koronként változhatnak a preferenciák, a domináns, a visszaszoruló és az újonnan jelentkező identitásformák. Láthattuk, hogy az egyházhoz és társadalmi réteghez való tartozás is hosszan él, a 20. században is, habár az Hobsbawm szerint „a nacionalizmus kora”.

Azon is érdemes gondolkodnunk, napjainkban mennyire általános egy-egy ilyen identitási lista. A mai magyar társadalom mentalitása sokkal változatosabb; ha kérdőíves módszerrel kutatnánk a kötődéseket (sőt azok mélységét, fontosságát), könnyen lehet, hogy meglepő eredményt kapnánk.

Az oktatásban napjainkban a kompetenciaközpontú fejlesztés érvényesül, a történelemtanításnak is ez ad átfogó keretet. Ezen a kereten belül a 14–19 éves középiskolai korosztály előtt foglalkoznunk kell a közösségek szerveződésével, a közösségi emlékezet és az identitásformák keletkezésével és változásával. Ezzel segítjük a diákokat abban, hogy megeléjék helyüket gyorsan változó világunkban.

⁹³ *Javaslatok*, I. A rész (oldalszám nincs).

ÉLMÉNY ÉS EMLÉKEZET: HELYZETEK ÉS LEHETŐSÉGEK A PROTESTÁNS ISKOLÁKBAN¹

BEVEZETÉS

2017-ben a reformáció 500. évfordulóján előadások, tanulmányok sokaságában kerül terítékre a protestantizmus jelentősége, a protestáns hagyományok. Hazánkban ezen belül az is, hogy mit adtak a protestáns iskolák a magyar művelődésnek. Ezt az előadást (és az előadás nyomán született tanulmányt) is bele lehet ebbe a sorba illeszteni. De lehet, hogy kilóg a sorból. Egyrészt változékony-nak, kortól, ízléstől függőnek érzi a hagyományt, s más kifejezést ajánl helyette. Másrészt a *mit adtak* kérdését szeretné más irányból megközelíteni. Az ünnepi alkalom adja az inspirációt, ezért az előadás a szó szoros vagy mainstream értelmében nem neveléstörténeti jellegű. Inkább az egyházi iskolákra jellemző sajátos nevelési helyzetekre próbálja felhívni a figyelmet. Előadásomban a protestáns szó szerepel, de elsősorban református szempontból tekintem át a témát, habár a probléma részben evangélikus közegben is releváns.

HAGYOMÁNY ÉS EMLÉKEZET

Ha a református sajátosságokra gondolunk, akkor lehet, hogy először a református templom jut eszünkbe. Falai fehérek, a szószéknek van központi helye. Az istentisztelet fontos eleme a prédikáció és a zsoltárok éneklése; méghozzá Szenci Molnár Albert 17. századi fordításában. De arra is gondolhatunk, hogy a reformátusok (és az evangélikusok is) a keresztyén szót használják a keresztyén helyett. A szimbólumok világában pedig szóba jöhet, hogy a magyar reformátusok nem használják a keresztet, nem térdelnek le imádkozás közben.

¹ Előadás „A protestantizmus művelődéstörténeti szerepe – különös tekintettel a 19–21. századi oktatásügyre” című szimpóziumon 2017. szeptember 7-én a Magyar Nemzeti Múzeumban.

A református iskola kapcsán Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című regénye jut sokaknak eszébe, a tájékozottabbak Szabó Magda írásaira, mindenekelőtt az *Abigél*re gondolhatnak. Ezekből a könyvekből a szigorú, fegyelmező iskola képe rajzolódik ki. A légkört áthatja a rendezett életmódra, megszilárdult erkölcsi elvekre törekvés. Ezek a sajátosságok adják a református hagyományok elemeit. Ez a hagyomány stabilitást sugall.

Ha a hagyomány mibenlétét vizsgáljuk, akkor a felhasználható forrásokról is szólnunk kell. Hayden White egyik tanulságos gondolata, hogy a 19. századi francia társadalomtörténetet könnyebben meg lehet ismerni Balzac regényeiből, mint történészek kutatásaiból. White így ír erről: „a szövegek [pl. egy történész tanulmánya és egy regény, C. S.] mint »egymással versengő elbeszélések« a »cselekményesítés« különböző módjai szempontjából szembeesítendőek egymással”.² Ez lehetőséget ad arra, hogy témánk feldolgozásához a visszaemlékezéseken kívül felhasználhatjuk az irodalmi alkotásokat, így akár az előbb említett regényeket is.

Az európai történettudományban a 20. század utolsó harmadában lett kiemelkedő jelentőségű az emlékezetkutatás. Elsősorban Pierre Nora és Jan Assmann munkásságának van nagy hatása. Pierre Nora az emlékezet konstruált voltára hívja fel a figyelmet: Franciaország történelmének példáin mutatja be, hogy társadalmi konfliktusok és időről időre színre lépő szellemi áramlatok más-más szemléletét adják egy közösség múltjának. Így a francia nemzeti identitás is átalakul mindezek során.³ Jan Assmann főleg ókori keleti példákon (az ókori Izráel példáján, az Ószövetségen keresztül) érzékelteti az emlékezet és a történettudomány különbségét. Az emlékezet egy közösség alkotása: „csak a jelentőség nélküli múltra emlékezünk és csak az emlékezetben tartott múlt múlik el jelentőséggel”.⁴ A jelentőséget adott kor értelmisége vagy vezető csoportja fogalmazza meg, s igyekszik szemléletét a közösséggel elfogadtatni.

HAGYOMÁNY ÉS FEGYELEM

Érvényesek-e a gondolatok a hazai protestáns világban is? A válaszhoz a hagyomány elemeinek átalakulását kell figyelni. Ha visszatérünk a példáinkra, a templom képe változáson ment keresztül. A 16. században lemeszelték a templomok középkori freskóit és növényi ornamentikát festettek a fehér felületre.

² Hayden White: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája, in Braun Róbert (össz-szeáll.): *A történelem terhe*, Budapest, Osiris, 1997, 256.

³ Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*, ford. K. Horváth Zsolt, Budapest, Napvilág, 2010, 13–27., 290–293.

⁴ Jan Assmann: *Kulturális emlékezet*, Budapest, Atlantisz, 2004, 77.

A 18. század végétől viszont előtérbe került az a szemlélet, hogy a templom falainak teljesen fehérnek kell lenniük; így a legtöbb helyen a növényi díszítés is eltűnt.⁵ Szokásba jött a kazettás famennyezet, s a mennyezet mintáit a templom központi terében, az úrasztala, a szószék és a padok oldalára is felfestették. Számptalan ilyen templom épült, de a 19. században egyes helyeken a lelkész biztatására, lemeszelték ezt a díszítést – ahol könnyen elérhető volt –, nehogy *ezek nézegetése elvonja a figyelmet a prédikációról*. Más helyen a templom bővítése miatt szabadultak meg a festett kazettáktól, bútoroktól.⁶

Az iskola világára áttérve köztudott, hogy a 16. században a reformáció terjedése idején alakultak az első protestáns kollégiumok (pl. a debreceni református kollégium). A 17. század közepétől az ellenreformáció terjedésével több kollégium üldöztetés élt át, válságos helyzetbe került. A leghíresebb a sárospataki református kollégium sorsa: Báthory Zsófia rekatolizációja után az addig bőkezű patrónus Rákóczi-família nem érezte magáénak az intézményt. Erdélyben az 1657–1664 közötti háborús időszak, majd a Rákóczi-szabadságharc idején a labancok támadásai okoztak szorult helyzetet. A 18. században, a csendes ellenreformáció idején egészen II. József türelmi rendeletéig szintén sok joghátrány érte kollégiumainkat, a legsúlyosabb a pápai kollégium elüldözése volt. Csak a határozott védekezés, az iskolákhoz való ragaszkodás segíthetett. Nem véletlen, hogy erős maradt a katolikus egyházzal szembeni gyanakvás. A gyanakvást bezárkózás kísérte. Bitskey István a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában vizsgálta a 17. századi katolikus szerzők könyveihez írt margináliákat. Szerinte „a konfesszionális kötődés által megszabott alapállás eleve meghatározta a befogadó viszonyát az olvasott szöveghez. Töprengésnek, kérdések megfogalmazásának, dilemmák jelzésének, azaz valódi dialógusnak, eszmecserének nyoma sincs itt; a szerző és az olvasó egyaránt apologetikus pozíciót foglalt el. A hitvitázó írásoknak ezért egyik fontos funkciójaként az önigazolást, az önreprezentációt jelölhetjük meg. Jórészt a saját álláspont minél pontosabb megfogalmazására törekvő identitásképző szövegeknek minősíthetők, mintsem meggyőző érvelésükkel hatást elérő, a vitapartnerek nézeteit alapvetően befolyásoló szellemi fegyvereknek.”⁷ A szerző szerint érdemes lenne folytatni a kutatást, mert elképzelhető, hogy a fordítottjára, tehát a valódi dialógusra is van példa.

⁵ A freskók lefestésére, növényi ornamentika festésére, majd annak fehérre festésére példa lehet a Bereg megyei Csaroda református temploma.

⁶ Például a hódmezővásárhelyi Ótemplomban az 1870-es években a bútorok egy részét szürkére festették, majd a századfordulón a templom teljes belső berendezését eltávolították.

⁷ Bitskey István: „Neműgy bátya!” Marginálisok Pázmány Kalauzában, in Jankovics József (főszerk.) *„Nem süllyed az emberiség!”*... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 479. <http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html> (Letöltés: 2018. július 16.)

A korszak nevelésének másik, hosszan továbbélő eleme a fegyelem, ami jellemzője volt a katolikus nevelésügynek is; s ezt e témát is érdemes lenne kutatni. A fogalom jelenti egyrészt az iskolai, leginkább órai fegyelmet. Közismert, hogy ennek érdekében a testi fenytés is bevett módszernek számított. A templomban is volt fegyelmezés: a békéscsabai evangélikus nagytemplom felső karzatán, ahol a diákok ültek, máig láthatók a padokban kifaragott lukak, ahová a pedellusok a pálcájukat szúrták. Innen vették ki, ha a rossz gyereket figyelemre és fegyelemre akarták bírni. Szabó Magda szerint viszont a debreceni Kossuth utcai templomban, ahová ők az iskolával átvonultak, nem volt felügyelő. Visszaemlékezése szerint

Agancsos barátnőm a templomban az egyenkalap alatt csavarta szőke haját gumi-villába, én körömlakkot vittem a padba, és halálmegvető bátorsággal figyeltem, hogy kanyarog a lakkszag a lassú zoltárdallam mellé, máskor meg még a miatyánk előtt kilógtunk konvojszerűen a Kossuth utcai templom hátsó oldalán, hogy elérjük a moziban az olcsó diákelőadást⁸.

A fegyelem másik aspektusa a fegyelmezett gondolkodás volt: a fogalmak pontos ismerete és használata, az olvasott szöveg tartalmának alapos megértése. A fegyelmezett gondolkodás egyik sarokkövének számított a latin nyelv rendszeres tanulása és használata. A nyelvtani szabályokat fiatalon, kb. 10-12 éves korban nagyon alaposan megtanulták, a kivételekkel együtt. Sajnos a latinnak „buktatótárgy” szerep is jutott: aki az említett 10-12 éves korban nem tudta az elvárt szinten tanulni, annak ott kellett hagyni a gimnáziumot.

TANÁRI PROFESSZIONALIZÁCIÓ

A fegyelmezett gondolkodáshoz a 19. század közepétől, utolsó harmadától új helyzet társult: a tanári professzionalizáció. Néhány évtizedig egymás mellett tanítottak az idősebb generációból származó, általában lelkész képesítésű, pedagógiai stúdiumokat nem végzett tanárok és a fiatalabb, szakszerű diszciplináris képzéssel és pedagógiai ismeretekkel felvértezett szakemberek. Hogyan látták őket a korabeli diákok? Érzékelték-e azt a többlettudást, amit a professzionalizáció jelentett?⁹

⁸ Szabó Magda: *Kívül a körön*. http://dia.pool.pim.hu/xhtml/szabo_magda/Szabo_Magda-Kivul_a_koron.xhtml (Letöltés: 2018. július 16.)

⁹ A tanári professzionalizációról Németh András: *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok*, Budapest, Gondolat, 2004, 181–244.

A válaszra Hayden White-től vezérelve nézzünk bele először Móricz *Légy jó mindhaláláig* című regényébe!¹⁰ Móricz említi, hogy vannak szakképzett és szakképzetlen tanárok, s a szakképzetlenek valahogy szimpatikusabbak. A tanári munka hatékonysága általában alacsony. Előbb néhány példa a szakképzetlenekre. Szűts Istók tornatanár

papnak készült, de rendes szokás szerint hamarabb házasodott, mint állása lett volna, s mivel a kollégium dísze volt tizenkét esztendőn át, megválasztották az öreg Zábráczy professzor nyugdíjba vonulása után tornatanárnak. Az öreg Zábráczy tudniillik szépírást és tornát tanított, mert ehhez a két tantárgyhoz nem kellett semmi képesítés, sem képesség: ő még a régi világ embere volt [...] egy régi püspöknek a teremtménye¹¹.

Hasonló volt a magyartanár:

A magyart egy fiatal segédtanár tanította, akinek már megjelent egy-két verse egy budapesti lapban, s mindenki azt mondta róla, hogy rém nagy költő. Tulajdonképp esküdtfelügyelő volt, vagyis végzett teológus, aki néhány órát tanított a gimnáziumban, s felügyelt a bentlakósokra. Ez a tanár fiatal volt, még semmi bajusza se volt, de már olyan szórakozott ember volt, amelyet sose látott életében, akárhányszor egészen összevissza szavakat mondott, s mindjárt elpirult, aztán olyan ijedten nézett körül, mint egy megijesztett kiskutya.¹²

A matematikatanár viszont

egy ideges, kemény legény volt, agyagsárga, lobogó haja volt, s felfelé törülve viselte, szigorú, villámló szeme volt, s kemény ökle. [...] Vőlegény volt, s úgy csapkodta a krétát a táblához, hogy pattogott, néha az ötödik padban ülőknek is majd kiverte a szemét a krétadarab. Nem is sokat törődött a számtannal, eszében sem volt, hogy a számtan törvényeit megfigyeltesse, megértesse, megszerettesse, hogy a gyermeki lelkeket felnyissa, mint a drága kis kapukat a tudás számára; hanem abban a pillanatban, mikor egy gyerek csukott szemekkel állott a törtszámok előtt, kitört rajta a düh: „Még ennyit se tudsz, te számár!” – s zengett a négy fal.¹³

¹⁰ Móricz Zsigmond: *Légy jó mindhaláláig*, Budapest, Athaeneum, 1921.

¹¹ Uo., 157.

¹² Uo., 30.

¹³ Uo., 27.

Ez a jellemrajz akár Karácsony Sándortól is származhatott volna. A regénybeli földrajztanárnál viszont a színvonalas szaktudás és a szórakozottság elemei keverednek, ő az, akit valóban szeretettel ábrázolt Móricz.

Móricz a vallástanárról sincs jó véleménnyel, de egyéniségének pozitív oldalát is említi:

a vallástanár, Valkai tanár úr, nem volt emberevő, szépen kisegítette a felelettel a gyereket: ugye, ez volt... s elmondta a leckét, annak csak éppen rá kellett mondani, hogy igen vagy nem... És aztán lehetetlenség volt, hogy valaha egy gyerek nemet mondott volna, mikor igent kellett mondani, mert Valkai tanár úr úgy kérdezett, hogy: „Ugye Jákóbnak tizenkét fia volt? – Nagyon jól van”.¹⁴

Ugyanakkor

Misi még késő öregkorában is visszaemlékezett ezeknek az óráknak az unalmára: mert ez az áldott jó ember oly halálos közönnyel foglalkozott a tananyaggal, mintha kukoricát morzsolt volna szakmányba. Később a kisdíák kereste, hogy hol találta meg legelőször életében a természetfölötti dolgokra való gondolást, de olyankor sohasem jutott eszébe sem Valkai tanár úr, sem a többi vallástanár. Az édesanyja jutott eszébe.¹⁵

– s itt érdemes arra gondolnunk, hogy az író édesanyja református lelkész gyermeke volt. De a regényben néhány sorral később Móricz egyértelműen rosszra értékeli a református hitoktatást: „mikor a hittanórákra gondolt, fáradtság lepte meg és unalom, hatodikban fekete pápaszemet kellett viselnie, mert fáj a szeme; akkor mindig aludt a vallásórán, mert soha olyan vallástanárral nem tudott találkozni, aki e legiszonyúbb és legizgatóbb dolgok tárgyalásánál képes lett volna gyermeklelkét megrezdíteni.” Móricz hittanórai élményeit tehát a tanár közönye és a diákok unalma határozta meg. A regény szerint istenélményét édesanyjának köszönheti, akivel éjjel a csillagokat és a bogarakat nézve jutottak el a Teremtőhöz: „ki csinálta, ki csinálta, ki találta ki... Van... de miért van... meddig van... mi lesz aztán... mi volt azelőtt... Mikor ezekre gondolt, mindig összegubbaszkodott egészen kicsire, s a térdét átfonta a karjával, mint azokon a csillagos éjszakákon... s ez volt az ő vallása...”¹⁶ Ezek alapján az otthonról hozott hatásoknak köszönhető, hogy miután Móricz három helyet (Debrecen, Sárospatak, Kisújszállás) bejárva leérettségizett, mégis a református teológiára jelentkezett, de csak két évig járt oda. Természetesen egyetlen író emlékei csak adalékot szolgáltatnak a

¹⁴ Uo., 28.

¹⁵ Uo., 28–29.

¹⁶ Uo., 29.

vallásoktatáshoz, de 1945 előtt maturált öregdiákokkal beszélgetve több hasonló vélekedéssel találkoztam. A vallás iránti egyre erősödő közöny a két világháború közötti teológiai irodalomban is visszatérő téma. Bár a kutatás elején vagyok, de ebben a forráscsoportban eddig nem találkoztam azzal a felvetéssel, hogy a közönhöz a hittanórák is hozzájárulhattak. Karácsony Sándor említ egy vallás-tanárok körében végzett kutatást. Ebben azt vizsgálták, miért vannak problémák a vallásoktatásban. A kutatás eredménye szerint egyiküknél sem volt önreflexió, mindenki valamilyen külső körülményt tartott felelősnek.¹⁷

Karácsony Sándor többé-kevésbé hasonló képet rajzol a debreceni református kollégiumról. Ő is szembeállítja az idősebb és a fiatalabb tanárok módszerét, stílusát.

Az öregek – nem is volt némelyiknek oklevele, „jogosított” tanár volt, lelkeszi képesítéssel – úgy tanítottak és neveltek, ahogy Isten éppen tudniok engedte, szerfölött „cigányfültre”. Kisebik baj az, hogy az öregeket rajongva szerettük, és mai napig ellágyulva emlegetjük. [...] Az öreg debreceni tanárok emberek voltak. Szuszogtak, vicceltek, haragudtak, és latinul meg görögül tudtak. [...] Az egyik öregnek például szabad volt patáliát csapni, igazságtalan szekundákat beírni, pofonokat osztogatni történetesen ártatlanoknak valami félreértés miatt, amiről kiderült, hogy ő tehet róla, nem mi. Óra végén az volt az osztály közvéleménye az esetről, hogy bizonyosan két vastag harisnyát húzott, és nagyon szorította a cipője. *Ezért is* tudtunk nála, mert *ezért is* szerettük. Nagyon objektív és nagyon primitív módszer ez. Ember volt, mint mi. Ő tudott latinul, nekünk meg tanulnunk kellett latinul. Tőle lehetett, nekünk muszáj volt.¹⁸

Ezzel szemben „a fiatalok módszeresen tanítottak. [...] a fiatalokat elviselhetetlen teherként hordoztuk, éspedig kivétel nélkül.” „A fiatalok két lábon járó »nevelés-« és »tanítás«-absztrahálások voltak, nem is nagyon derült ki, tudnak-e, nem-e. Ők nem tudtak vagy nem-tudtak, hanem »tanítottak«.” Ha az öreg tanár adott fel sok leckét, megtanulták, „ugyanakkor a fiatal tanár latinból csak 15 sort adott fel, és haragudtunk rá mégis” – írja Karácsony. A két csoport különbségének szummája: az öregek „őszintén adták bele a közös munkába egész egyéniségüket.”¹⁹ Ez a gondolat Karácsony szemléletének az egyik kulcsa.

¹⁷ Karácsony Sándor: *A magyarok Istene*, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2004, 167.

¹⁸ Karácsony Sándor: *Magyar észjárás*, Budapest, Magvető, 1985, 438–441. Kiemelés az eredetiben.

¹⁹ Uo., 441.

ÉLMÉNYSZERŰSÉG

A másik kulcs az élményszerűség. Karácsony az 1920-as évek elején szülővárosában, Földesen próbált olyan iskolát szervezni, amelyben érettségi bizonyítványt kaphatnak egyszerű parasztygyerekek, akik a gimnáziumi oktatásba nem kerülhettek be. Sok élményt adott neki ez a próbálkozás és ő is az élményre helyezte a hangsúlyt. Például a helybeli gyerekek valamennyire tájékoztak a csillagos égbolton, s erre alapozva magyarázta el, miért gömbölyű a Föld.²⁰

Közismert Karácsony mély vallásossága is, és rendszeralkotó szemlélete. A magyar nyelvet az alárendelő szemléletű indoeurópai nyelvekkel szemben mellérendelőnek tartotta. Ilyennek látta a református egyház felépítését is: a lelkész és a presbitérium egymás mellett állva építi a gyülekezetet. A tanár–diák viszonyban az élményszerűség mellett a mellérendelésnek is érvényesülnie kell, vagyis az egymás iránti odaadó figyelemnek. Követői mélyen elköteleződtek iránta, a külvilág szerint szinte bálványozták őt. Sajnos kevés idő adatott számára: miután debreceni katedrájától megfosztották, 1952-ben elhunyt. Az új, állítólag *népi-demokratikus* hatalom nem tette lehetővé, hogy tanítványai megpróbálják megvalósítani Karácsony eszméit.

Ha közben az egyháza is pillantunk, itt is előkerült az élmény, vagyis a vallási élmény kérdése. A két világháború közötti időben a mai korhoz képest hatalmas tömeg járt vasárnaponként templomba, nagyrészt élt a hagyományos népi vallásosság. Az előbb említett, terjedőben lévő vallási közöny mellett viszont volt egy másik vissza-visszatérő kérdés: a kisegyházak, közismert (némileg lekicsinylő szóval) szekták terjedése. Míg a hagyományos református vallási életre a kimért, mértéktartó, érzelemnyilvánítást kerülő szemlélet jellemző, addig ezek az új közösségek éppen a megtérés élményét hangsúlyozták, és közösségeikben olyan otthonra lelhetek a hívek, amit a hagyományos egyházban nem találtak meg.

Hogyan fogta föl ezt a problémát a református teológia? Talán a legjobb válasz: távolságtartóan. Volt olyan vélemény, hogy a *szektákra* „tévelygő és beteg vallásosság és torz hitigazságok” jellemzők²¹. Ehhez kapcsolódott az a vélemény, hogy a református egyházban nincs szükség vallási élményre. Még Karl Barth is így látta. Barth szemlélete az 1940-es évek elejétől szinte az 1990-es évekig meghatározó maradt, sokak szerint ő volt a 20. század legnagyobb református

²⁰ Karácsony Sándor: Kísérleti parasztgimnázium Földesen, az 1919–20. tanévben, in Hatvany László (szerk.): *Karácsony Sándor pedagógiai írásaiból. 9 tanulmány, 1922–1946*, Budapest, Karácsony Sándor örökösei, 1994, 7–18.

²¹ Sebestyén Jenő: A református ember teológiai műveltsége, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997, 415.

teológusa. Tavaszy Sándor Karl Barth-ot elemző tanulmányában kiemeli, a mester szerint az élmények helyett az alapos, rendszeres bibliaolvasásra kell törekedni.²² De olyan véleményt is olvashatunk (lehet, hogy Barth-tól függetlenül), hogy a megtérés egy észrevehetetlen folyamat. Sebestyén Jenő szerint „normális körülmények között nem megrázó belső forrongások útján kell az élő, öntudatos hitre, a megtéréshez eljutni, hanem valósággal lassan, észrevétlenül kell keresztyénné lennie, úgy, hogy bár a maga öntudatos keresztyénségéről számot adni tud ugyan, de arról, hogy hogyan és mikor tért meg, nem.”²³ (E sorok írója szinte fel sem tudja fogni, hogyan lehet ez...)

1948-ban az egyházi iskolák államosításával²⁴ a protestáns iskolai hagyomány megtört, csak a Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma élte túl a Rákosi- és Kádár-rendszert. Ezért is érdemes inkább emlékezetéről, mint hagyományról beszélni a magyar protestáns iskolák esetében. Másrészt az 50-es évektől a megfélemlítés légkörében az istentiszteletek élményszerűsége is „lekerült a napirendről”: gyanússá vált a nagy hatású lelkész, sőt éppen jól végzett munkája miatt szenvedett hátrányt.

KITEKINTÉS: AZ EZREDFORDULÓ UTÁNI HELYZET

Az egyházi életben helytel-közzel néhány dolog megváltozott. A középkori templomokban műemléki feltárással láthatóvá tették a középkori freskókat, így ezeken a helyeken a falak megszokott fehérsége megszűnt. (Legjobb példa éppen a vizsolyi biblia szülőhelyén emelkedő vizsolyi református templom lehetne.) A század végén egyes helyeken keresztet állítottak a templomban. Ma már előfordul, hogy a lelkész prezentációval színesíti a prédikációt. Mindezek azt mutatják: a hagyomány nem statikus. Az értelmező közösség változtatja annak elemeit.

²² Tavaszy Sándor: Barth, a teológus, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997, 473–474.

²³ Sebestyén Jenő: A megtérés református szempontból, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997, 247.

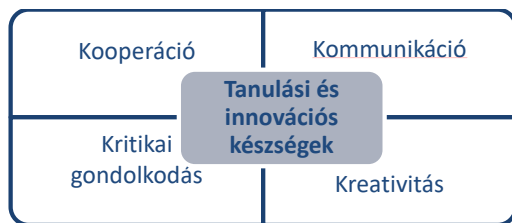
²⁴ A bőséges irodalomból az egyik legújabb feldolgozás Horváth Erzsébet: *A református iskolák államosítása Magyarországon (1945–1948)*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 2014. http://zsinatilevtar.hu/files/a_reformatus_iskolak_allamositasa.pdf (Letöltés: 2018. július 16.)

Mi legyen az élményekkel az iskolákban? Mint az közismert, éppen Karácsonnyal egy időben jelentkezett a nyugati világban az élménypedagógia. Természetes, hogy az egyházi iskolákban is ott a helye. A hitoktatásban még inkább használni kell módszereit.

Van viszont egy terület, ahol az egyházi iskola és az új pedagógiai módszerek, pl. a kooperatív tanulás szembekerülhet egymással. Ez a frontális tanítás kérdése. A frontális tanítás nemcsak azért korszerűtlen, amiért a régebbi, 1960–80-as évekbeli szakirodalom annak tartja²⁵, hanem új világunk sajátosságai miatt is. A gyerekek egyre fiatalabb korban kapnak mobiltelefont, tabletet; ennek bővülésében éljük életüket. Ha az eszközök miatt a figyelemhiány erősödik, jó gyógyírnak kínálkoznak a kooperatív tanulás módszerei. De mi lesz a templomban a prédikációval, ami a befogadó szempontjából hasonló a frontálisan tartott óra követésével? A protestáns egyházakban a prédikáció az istentisztelet központi eleme, akár húsz perces is lehet. Lehet vetítéssel színesíteni, ezzel enyhül a megértés gondja, de vajon megoldódik-e?

Itt most csak arra látok lehetőséget, hogy egy megértés-, befogadásközpontú pedagógia lehetőségét vessem fel. A megértés az üzenetek türelmes feldolgozását jelentené – érkezzon az üzenet egy másik gyerektől, vagy a szülőtől vagy a tanártól. A napjainkban népszerű pedagógiai feladatrendszer szerint a tanulási és innovációs készségek fejlesztése során magyar fordításban négy K-ra kell figyelni: kreativitás, kooperáció, kommunikáció, kritikus gondolkodás. (1. ábra)

1. ábra

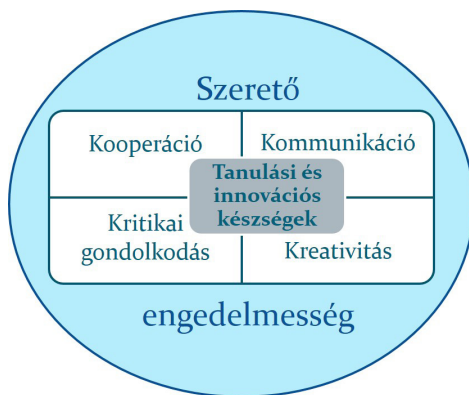

A kritikus gondolkodásnál érdemes lenne a megértésre törekvést jobban hangsúlyozni, az említett üzenetekre figyelés készségét rendszeresen fejleszteni. A megértés ugyanis nem elfogadás, önfeladás, van benne kritikai attitűd. De

²⁵ Legtöbb érv Kagan alapvető művében: Spencer Kagan – Miguel Kagan: *Kooperatív tanulás*. http://kemeny-eger.sulinet.hu/public/doks/kooperativ_tanulas.pdf (Letöltés: 2018. július 16.)

ha egyházi iskolákról van szó, akkor a Ricoeur – Lacocque említette szerető engedelmesség fogalmat is beilleszthetnénk ebbe a sémába.²⁶ A szerzők szerint az *Isten: szeretet* gondolat kötelez erre. (2. ábra)

2. ábra

Könnyen lehet, hogy ez is reménytelen: nem pótolja a hirtelen villódzó telefonos játékok világát. De valamilyen úton el kell indulnunk, hogy kevesebb legyen az irodalmi példákából is előtűnő kommunikációs kudarc és az önreflexió hiánya.

²⁶ Paul Ricoeur – André Lacocque: *Bibliai gondolkodás*, Budapest, Európa, 2003, 213–214.

ÖNISMERET ÉS SZERETET¹

PROBLÉMAFELVETÉS

*Az ember itt kevés a szeretetre.
Elég, ha hálás legbelül
ezért-azért; egyszóval mindenért.
Valójában két szó, mit ismerek,
bűn és imádság két szavát.
Az egyik hozzám tartozik.
A másik elhelyezhetetlen.*

Pilinszky János: Az ember itt

Egy könyvhöz kapcsolódva szeretném kifejtetni a címben jelzett problémát. A könyv címe: *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*². Az előszó, amit valószínűleg a szerkesztő írt, e szavakkal kezdődik:

Az igazság kimondásához bátorság kell, a bátorsághoz viszont szükséges az érettségnek bizonyos foka; az éretlen ember lehet gyáva vagy vakmerő, de mindig híjával van az igazi bátorságnak. Az egyház életében vannak olyan korszakok, amelyeket *szellemi érettség* jellemez; ilyenkor *az igazság kimondása a kifejezés bátorságával párosul*. Református egyházunk szellemi életét a két világháború között egyfajta érettség jel-

¹ Megjelent: *Vallástudományi Szemle*, XI. évfolyam, 3–4. szám, 34–45. http://www.kre.hu/portal/images/doc/Vallastudomanyi_szemle_2015_3-4.pdf (Utolsó megtekintés: 2016. november 24.)

² Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.

lemezte. Nemcsak azért, mert a múlt század második felének útkeresései, elindulásai részint célba értek, hanem azért is, mert ezek a szellemi felkerekedések, útnak indulások *határozott formájú, maradandó érvényű kifejezést, megfogalmazást* is nyertek.³

Az előszó végén pedig ezt olvashatjuk: „Református gondolkodásunk elsőrendű feladata, hogy megismerje és megvallja »*az Istennek nagyságos dolgait*« (»*Magnalia Dei*« – ApCsel 2,11).”⁴ Röviden tehát ebben a korszakban együtt volt a bátorság és az érettség, s e kettőnek köszönhetőek a *határozott* formájú kijelentések. Ennek a gondolkodásnak pedig elsőrendű feladata Isten *nagyságos* dolgainak megvallása. A kulcsszavak tehát: bátorság, érettség, határozottság, nagyság. A könyv kiadója és szerkesztője ezekben látja a református önismeret lényegét és ezért is adták ki a könyvet.⁵

A 90-es években, tehát az önismereti olvasókönyv szerkesztésével-kiadásával többé-kevésbé egy időben jelent meg Böszörményi Ede három tanulmánykötete⁶. A szerző kiváló lelkész volt Hódmezővásárhelyen és szociológiai módszerekkel foglalkozott az öngyilkosságokkal. Mélyen érintette, hogy Magyarország a 19. század közepétől, a nemzetközi statisztikai mérések kezdetétől élen járt az 1000 főre jutó öngyilkosságokban, s az elterjedt vélekedés szerint református környezetben nagyobb volt az öngyilkosságok aránya, mint katolikusban. Ráadásul a statisztikák szerint a Dél-Alföld és ezen belül Hódmezővásárhely sajnos szinte mindig az elsők között volt még a magyar világon belül is.⁷ Böszörményi Ede vallás, településtípus és más összetevők szerepét vizsgálta az önkezűkkel életüket vesztők között. *Az igazságot szeretetben* című könyvében ezzel zárja az előszót: „E sorok írója immáron hosszúra nyúlt földi pályáján a megismert múltbeli vagy

³ Németh: *Magyar református*, 5. Kiemelések az eredeti szövegben.

⁴ Uo., 7. Kiemelések az eredeti szövegben.

⁵ Ezt az Előszót követő Ajánlás is megerősíti: „E kötet előszava világossá teszi, hogy milyen szempontok vezérelték a szerkesztőt a kötet összeállításakor. [...] Vállalható és egyértelmű célja és értéke ennek a műnek, hogy alapvető és elfeledett gondolatokat tesz közzé, amelyek segíthetnek mai eligazodásunkban.” Németh: *Magyar református*, 8.

⁶ Böszörményi Ede: *Az öngyilkosság múltja és jelene. Történeti vázlat*, Budapest, Magánkiadás, 1991, Interneten (a keresésbe a szerző nevét beírva): A magyarországi öngyilkosságok történetéhez, II. <http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/index/search> (Letöltés: 2018. július 16.); Böszörményi Ede: *Az igazságot szeretetben. Írások az egyház múltjából és jelenéből*, Válogatás Dr. Böszörményi Ede írásaiból, tanulmányaiból, Debrecen Magyar Református Egyháztörténeti Dolgozatok 2., 1998; Böszörményi Ede: *Az igazságot szeretetben II. kötet. Írások az egyház múltjából és jelenéből, a társadalom életéből. Válogatás Dr. Böszörményi Ede írásaiból, tanulmányaiból*, Debrecen Magyar Református Egyháztörténeti Dolgozatok 3., 1999.

⁷ A konkrétan Hódmezővásárhelyről írt elemzés: Böszörményi Ede: Hódmezővásárhelyi öngyilkosságok, *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, XIX. évf., 1977/3. Interneten (a keresésbe a szerző nevét beírva): A magyarországi öngyilkosságok történetéhez, I. <http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/index/search> (Letöltés: 2018. július 16.)

jelen igazságokat igyekezett követni Krisztus szolgájaként. Talán kevés hangsúlyt kapott a szeretet. Pályám végéhez közeledve most már a szeretetet kezdem fontosabbnak tartani.”⁸

Az önismereti olvasókönyv megjelenése után 2001-ben népszámlálás volt, ahol hosszú idő után először szerepelt a kérdések között a vallási identitás. Az alföldi (pontosabban kb. a Debrecen vonalától délre fekvő), korábban református többségű területeken a református vallástól való erős eltávolodást lehetett érzékelni. A 2011-es népszámlálás a tendencia erősödését mutatta. Nyilvánvaló, hogy a kommunizmus évtizedei sok rombolást okoztak az egyházaknak. De mégis érdemes gondolkodni azon, miért más mértékben veszítettek teret az egyházak? A református egyház esetében az olvasókönyvben festett önképnek lehetett-e köze ehhez valamilyen formában? Feltűnő, hogy az önismereti olvasókönyvben több társadalmi kérdés előkerül (pl. az egyke), de az öngyilkosság nem.

Akik a szuicidiumot, a végzetes megoldást választják, nem találhatnak fogódzót az őket körülvevő világban. Miért nem találják meg? Mit keresnek: olyat, ami nincs vagy olyat, ami rejtőzködik? Ezért ütött szöveget a fejembem Böszörményi Ede gondolata az életen át hirdetett igazságról és az öreg fejjel előtérbe került szeretetről. Innen az indítás: nézzük meg, mit ír az olvasókönyv a szeretetről!

AZ ELSŐRENDŰ FELADAT-E A LEGNAGYOBB PARANC SOLAT?

Ekkor odament az írástudók közül egy, aki hallotta őket vitázni, és mivel tudta, hogy Jézus jól megfelelt nekik, megkérdezte tőle: „Melyik a legfőbb az összes parancsolat közül?” Jézus így válaszolt: „Halljad, Izráel, az Úr, a mi Istenünk egy Úr, és szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, teljes elmédből és teljes erődből. A második ez: „Szeresd felebarátodat, mint magadat. Nincsen más, ezeknél nagyobb parancsolat.” Az írástudó ezt mondta neki: „Jól van, Mester, helyesen mondtad, hogy egy Isten van és rajta kívül nincsen más; és ha szeretjük őt teljes szívünkkel, teljes elménkkel és teljes erőnkkel, és ha szeretjük felebarátunkat, mint magunkat, sokkal többet ér minden égő- és véres áldozatnál.” Jézus pedig, amikor látta, hogy értelmesen felelt, ezt mondta neki: „Nem vagy messze az Isten országától.” És többé senki sem merte őt megkérdezni.

Mk 12, 28–34 (új protestáns fordítás)

⁸ Böszörményi: *Az igazságot*, I., 7.

Az előszóban olvashattuk, mi az elsőrendű feladat. Hogyan viszonyul ehhez a fentebbi idézet Márk evangéliumából? Mit ért a szöveggyűjtemény szereteten?

A szöveggyűjteményben olvashatunk az Isten iránti szeretetről. Sebestyén Jenő ebből vezeti le az embernek a teremtmények iránti szeretetét: „Az Isten iránt való szeretet tehát magába foglalja az ő creatúrái iránti köteles szeretetet is (tehát még az állatok iránt érzett szeretetet is).”⁹

Többször előkerül Isten szeretete a bűnös ember iránt. Victor János szerint a kálvinizmus „nem némítja el az Evangéliumnak azokat a gyöngéd hangjait, amelyek Istennek a bűnös ember iránt való irgalmas szeretetéről beszélnek, de igyekszik mindig élénk emlékezetben tartani azt a minden emberi értelmet örökre meghaladó csodát, hogy ki is Az, aki Krisztusban az emberi nyomorúsághoz egészen a golgothai szenvedés mélységéig aláhajol.”¹⁰ Néhány oldallal később ugyanő: „Az elsőrendű tény az a megfoghatatlan csoda marad, hogy biztosítva van számunkra Isten szeretete.”¹¹ Tavaszy Sándor lényegében ugyanezt mondja: „Hiszek Uram! Légy segítségül az én hitetlenségemnek. Nem ti [a szülők, C. S.] szeretettek előbb, hanem Ő [Isten, C. S.] szeretett előbb.”¹²

Révész Imre szembeállítja Luthert Kálvinnal: „francia faji jelleg formálja a Kálvin istenfogalmát, amelyben, a szeretettől és a kegyelemtől áradó lutheri istenképpel szemben a majestas és a gloria vonásai az uralkodók”¹³. Révész ugyanabban a tanulmányban mintha visszakozna:

a Bibliában magát kijelentő Isten képében a dicsőség és a fenség époly lényeges vonások, mint a szeretet és a kegyelem, vagy az igazság és a szentség. [...] Egyébként is, Isten dicsőségére, a szeretet és a kegyelem mellett, Luther is igen nagy súlyt vet, aminthogy viszont Kálvinnál az Isten dicsőségének legfelségesebb sugára a mennyei Atya szerető szívéből és a Krisztus keresztségének örök kegyelmi tényéből árad.¹⁴

Révész máshol elismeri, hogy „»keresztyénység« nagyon sokféle van. [...] Az egyikünk a keresztyéniséget a hitben, – talán ép a vakhitben – látja, másikunk a szeretetben, talán éppen az »általános emberszeretetet«-ben; az egyiknek a keresztyénység erkölcs, a másiknak felvilágosodás, a harmadiknak szabadság, a negyediknek egység – és így tovább, még nagyon sok változatban.”¹⁵ A református egyházon belüli „pietista” [idézőjel Révészről, C. S.] törekvések érdemének

⁹ Németh: *Magyar református*, 28.

¹⁰ Uo., 69.

¹¹ Uo., 71.

¹² Uo., 228.

¹³ Uo., 111.

¹⁴ Uo., 112.

¹⁵ Uo., 130.

tekinti, hogy „egyre növekvő hatással sikerült újra belevinniök az evangélium szeretetét, a vallás élete, a keresztyénség gyakorlati lényege iránti érzéket az egyház iránt közömbössé vált vagy attól épen elidegenült magyar társadalom legkülönbözőbb *intelligens* [kiemelés Révészről, C. S.] rétegeibe.”¹⁶ Összegzésnek is tekinthető ez a gondolat: „akit már egyszer, mint *kálvinistát* [kiemelés Révészről, C. S.] földhöz sújtott Istennek dicsősége, mint rettenetes fenség s aztán fölemelt, mint a Krisztusban megjelent szeretete: [...] annak számára csak gondolkodásbeli és erkölcsi következetesség dolga a református világ- és életnézetnek önmaga számára való kiépítése.”¹⁷

Révész Imre fejtegetését áttekintve az első gondolat alátámasztja hipotézisünket: a szeretettől áradó istenkép helyébe Isten dicsőségének képe kerül; míg a második árnyaltabb: a szeretet egy szinten van a dicsóséggel és a kegyelemmel. A következő szövegben az evangélium szeretete genitivus obiectivus: az evangélium iránti szeretet. A legfontosabb az utolsó szemelvény *akit már, annak* típusú feltételes mondata, amivel visszatérünk első gondolatához: Isten dicsőségét megtapasztalva lehet kiépíteni református világnézetet. De hol van ebben a másik ember iránti szeretet? S mi van azzal, akit nem sújtott földhöz Isten dicsősége?

Török Sándor Kálvin *Institutióját* elemezve lényegében ide jut:

az erkölcsi parancs – amelynek rövid foglalata a tízparancsolat, illetve Kálvin szeretetparancsa – „a bűnök miatt adatott” (II. 7,2). Rendeltetése szerint egyrészt „rejtekhelyéről elővonszolja” (II. 7,6) és megfékezi a legdurvább bűnöket, mielőtt a nyomorult embert orvul megejthetnék, másrészt – mivel feltétlen parancsát nem tudjuk maradéktalanul betölteni – önismeretre és alázatra készítet: megmutatja, mily kevés mentességünk van és mennyire méltók vagyunk a kárhozatra, „hogyan így az önvád sarkaljon minket bűnbocsánatkérésre” (II. 7,3). Ma is és reánk nézve is „Krisztus keresésére ez az igazi és egyetlen készület” (II. 7,2).¹⁸

Makkai Sándor is említi a szeretet parancsát: „ha [az egyház, C. S.] nem akar lemondani arról a nagy kötelességéről, hogy tagjainak *szellemi* nevelését maga tartsa kezében, kénytelen *iskolafenntartó* lenni, ha a szeretet parancsát a világban élő tagjai közt teljesíteni akarja, amint teljesíteni kell, kénytelen

¹⁶ Uo., 143.

¹⁷ Uo., 146. A szöveggyűjteményben egy másik tanulmányban Révész Kálvint védelmezi. Cáfolja Baudoin véleményét, hogy Kálvin „az emberekről a szeretet vagy a gyűlölködés egyoldalúságával ítél”. Németh: *Magyar református*, 188.

¹⁸ Uo., 446. A számok az *Institutio* fejezeteire utalnak.

szeretetintézményeket létesíteni és fenntartani”.¹⁹ A második feltételes mondatból az derül ki, hogy az egyháznak [csak?] a tagjai közt kell a szeretet parancsát teljesíteni. De sajnos nem tudjuk meg, hogyan teljesítse az egyház ezt a parancsot.

A szöveggyűjteményben a szeretet káros formáiról is szó esik. Ilyen az önszeretet, amit vissza kell szorítani. Ismét az a kérdés, mi következik ebből? Márkus Jenő szerint „amilyen mértékben haladunk előre, amilyen mértékben gyakoroljuk a keresztet, olyan mértékben válunk meg önmagunk vak szeretetétől, ismerjük meg erőtelenségünket és önmagunktól elszakadva, felszabadulva, önmagunkban hiányt érezve, bizalmunkat Istenbe helyezzük”.²⁰ Makkai Sándor szerint a lelkes „az egyházfegyelmet ne csak másokon gyakorolja, hanem fegyelmezze meg mindenekelőtt önmagát, a szeretetmunka ne legyen neki technika és ipar, hanem a hitből fakadó igazi szeretet boldog hálaáldozata és amikor Isten ígését tanítja, alázatos örömmel maga is újuljon meg növendékeinek ébredő és kivirágzó hitében, igaz keresztyén életében”.²¹ Ezek a részletek azt mutatják, hogy a szeretetnek van torz, rossz formája, helyette más kellene, Makkai Sándor szerint a „szeretet boldog hálaáldozata”. Sajnos most sem tudjuk meg, hogyan akarta ezt konkrétan megvalósítani a szerző. Milyen a „szeretetmunka”, ha nem „technika és ipar”?

A másik káros forma lehet „a szeretet evangéliuma”. Révész Imre szerint

Kálvin egyetlen politikai axiómáját sem hangoztatja sűrűbben és élesebben, mint azt, hogy még a legzsarnokibb felsőség is jobb a teljes anarchiánál, mert legalább rendet tart s így legalább ez egy [kiemelés Révészról, C. S.] tekintetben Isten akaratát képviseli. Hamis próféta az az igehirdető, aki nagy közveszedelem idején érzelmi vagy egyéb okokból, esetleg a „szeretet evangéliumának” tiszteletreméltó, de végzetes félreértéséből belekapkod a hatóság karjába, amikor az az Isten által rábízott életmentő rendcsinálás kemény, esetleg véres munkáját végzi.²²

De akkor az Isten iránti szereteten kívül milyen helyes formája lehet a szeretetnek? Például az egyház és a vallás iránti szeretet. Sebestyén Jenő szerint

ahol nincs tiszta egyházfogalom és egyházismeret, ott nincs tiszta egyházszeretet sem!
[kiemelés Sebestyéntől, C. S.] Aki tehát theologiailag és igazán hitből az egyház isteni

¹⁹ Uo., 287. Kiemelés Makkai Sándortól.

²⁰ Uo., 236.

²¹ Uo., 313.

²² Uo., 340.

rendeltetését nem ismeri és annak igazságait nem fogadja el, az nem tudja az egyházat igazán szeretni sem és ezért bármely percben el is árulja, ha a szektárius érdekek azt úgy kívánják²³.

Néhány oldallal később írja, hogy a református embernek „Isten színe előtt kell élni és járni, [...] ehhez azonban élő, erős, *szomjas hit és a református vallás fanatikus mély szeretete is szükséges*, amely a hívőt arra hajtja, hogy a rendelkezésre álló módon és eszközzel mindent elkövessen arra nézve, hogy magát a református vallás igazságainak ismeretében is valósággal *kiművelje* és évről évre jobban elmélyítse”²⁴ [kiemelések Sebestyéntől, C. S.].

A helyes szeretetről Csikesz Sándor más távlatokban gondolkodik. Ez tanulmánya témájából is adódik, mert a szektákról értekezik. Szerinte a szektáknál „egy fontos gondolat: a fegyelem, a szeretet, a testvériség. Ez annyira túl van hajtva, hogy a fegyelem valóságos szolgasággá, egy-egy vezető egyéniség zsarnokságává válik. A szeretet és testvériség annyira tág értelmezést nyer, hogy eloszlanak a családi korlátok és egy test és lélek lesz az egész gyülekezet”²⁵. De miért térnek át a reformátusról egy ilyen vallásra? A válasz:

egyéni tapasztalatom szerint a legtöbb helyen a sivár és még az átlagnál is mélyebbre süllyedt színvonalú gyülekezeti életből *intenzív vallási légkörbe* vágytak [kiemelés Csikesztől, C. S.] egyesek s ezért az új életért elfogadták a sokszor visszatetsző tant is. Ezt sohasem tették volna a legtöbben, ha a megtérés, újjászületés, egyházfegyelem, testvéri szeretet ősi evangéliumi gondolatait, melyek a kálvinizmusnak is integráns részét alkotják, újra átvittük volna az egyházi életbe.²⁶

Ugyanebben a tanulmányában Csikesz a szeretet kérdését összeköti az egyke-kérdéssel:

A lokalizáláshoz tartozik a szeretet közösségének fejlesztése is. Próbáljuk meg a ma-gunk gyülekezetében ezt a testvériséget meghonosítani. Sok gyülekezetnek a bűne az egyke, mely voltaképpen az intézményesített családi önzés. Az egykerendszer súlyosan bosszulja meg magát, különösen, ha több generáción át folytatódik. Sok gyülekezet van, ahol úgyszólván kivesznek azok, akiknek testvérük van. Generációk nőnek fel,

²³ Uo., 417.

²⁴ Uo., 419.

²⁵ Uo., 394.

²⁶ Uo., 394–395.

melyek nem ismerik a testvéri szeretetet. Az ily elhagyott lelkek a szektában testvérekre találnak, akiknek elmondhatják bajukat és ahol meghallgatják őket. Legyünk mi ez igazi testvér, aki őszintén szereti őket és értük alázatosan munkálkodik.²⁷

Legalább egy tanulmányt sikerült fellelni, ahol a felebaráti szeretet az evangélium értelmében kerül elő!

LEHET-E KÁROS A SZERETET?

*Amikor én istent faragtam,
kemény köveket válogattam.
Keményebbeket, mint a testem,
hogy, ha vigasztal, elhihessem.*

Nemes Nagy Ágnes: Amikor

Ha református szöveggyűjteményről van szó, Kálvint nem lehet megkerülni. Kálvin az *Institutió*ban a szeretet parancsáról szólva többször idézi Augustinust, tehát hozzá kell visszamennünk.

Augustinus életművét alapvetően meghatározza megtérésének élménye: hosszú keresés után találta meg az élet értelmét a keresztyénségben. Műveiben időrendi sorrendben erősödik az a felismerés, hogy Isten kegyelme (majd később eleve rendelése) nélkül lehetetlen a hit útjára térni. Ennek oka az Ádám-tól át-eredő bűn, ami szándékainkat, kapcsolatainkat megrontja. Ezért kell törekedni Isten teljes szívből való szeretetére. De hová lesz a felebaráti szeretet?

A *De doctrina Christiana*ban (A keresztyén tanításról) éppen a szeretet parancsának elemzésénél találunk rangsort a szeretet fokozatairól: „Négy dolgot kell tehát szeretnünk: az első az, ami fölöttünk van, a második mi magunk vagyunk, a harmadik az, ami mellettünk, a negyedik pedig az, ami alattunk van.”²⁸ Ami mellettünk van: ez lenne a felebarát, tehát a szeretetnek ezt fajtáját

²⁷ Uo., 403.

²⁸ Aurelius Augustinus: *De doctrina Christiana* I. 23. 22. „Cum ergo quattuor sint diligenda, unum quod supra nos est, alterum quod nos sumus, tertium quod iuxta nos est, quartum quod infra nos est”. https://www.augustinus.it/latino/dottrina_cristiana/index2.htm (Letöltés: 2018. július 16.) Fordítás: Szent Ágoston: *A keresztyén tanításról*, fordította Böröcz Tamás, Budapest, Paulus Hungarus – Kairosz, é. n., 59.

Ágoston a harmadik helyre sorolja.²⁹ Tanulságos, hogy az önszeretet is megelőzi az embertárs iránt érzettet. Kétségtelen, hogy önmagában reális gondolat, de nem tudom, talált-e ezt igazoló bibliai helyet.

A *Confessiones*ben (Vallomások) találjuk a nevezetes körtelopást és ennek értékelését az emberi szeretet fonákosságáról, a jóra való képtelenségről. Augustinus és társai fiatalkorukban a lopás öröméért loptak körtét: „nem azt szerettem, aminek kedvéért a vétket elkövettem, hanem magát a bűnömet szerettem. Nyomorúságos lélek: erős támaszodból a romlásba hanyatlik, nem gonoszságával óhajt valamit, hanem a gonoszságra vágyik”³⁰. A szerző szerint az emberi lélek Istentől eltávolodva a mélységbe zuhan; onnan önmagától, Isten kegyelme nélkül nem emelkedhet ki.

Augustinus idős korában, Pelagius ellen vitázva fejtette ki részletesen nézeteit Isten kegyelméről és az eleve elrendelésről. *De natura et gratia* (A természet-ről és a kegyelemről) című művét zárva a szeretetről is szól: „tehát a szeretet kezdete az igazság kezdete; a szeretetben való előrehaladás az igazságban való előrehaladás; a tökéletes szeretet a tökéletes igazság; de ez a tiszta szívből, a jó lelkiismeretből és a tettetés nélküli hitből származó szeretet, és az a legnagyobb szeretet az életben, ha a szeretetért még az életet is megvetjük.”³¹ De honnan van bennünk képesség a szeretetre? „Nem természetünk, vagy akaratunknak bennünk lévő művei által árad ki szívünkbe, hanem a nekünk adott Szentlélek által, aki segítségére siet gyöngeségünknek, és jó egészséget ad. Ez Isten kegyelme, Jézus Krisztus, a mi Urunk által.”³² A következő, a témával foglalkozó írásában (*De praedestinatione sanctorum*, A szentek eleve elrendeléséről) erősödik a gondolat, hogy az emberi természet Ádámtól eredően romlott. Ezzel párhuzamosan

²⁹ Erről Boros Gábor: *A szeretet/szerelem filozófiája. Szisztematikus-történeti tanulmányok*, Budapest, ELTE Eötvös, 2014, 62.

³⁰ Aurelius Augustinus: *Confessiones* II. 4. 9. „Non illud ad quod deficiebam, sed defectum meum ipsum amavi, turpis anima et dissiliens a firmamento tuo in exterminium, non dedecore aliquid, sed dedecus appetens.” <https://www.augustinus.it/latino/confessionii/index2.htm> (Letöltés: 2018. július 16.) Fordítás: Augustinus Aurelius: *Vallomások*, fordította Vásári István, Budapest, Gondolat, 1984, 62.

³¹ Aurelius Augustinus: *De natura et gratia* 70. 84. „Caritas ergo inchoata, inchoata iustitia est; caritas provecta, provecta iustitia est; caritas magna, magna iustitia est; caritas perfecta, perfecta iustitia est, sed caritas de corde puro et conscientia bona et fide non ficta, quae tunc maxima est in hac vita, quando pro illa ipsa contemnitur vita.” https://www.augustinus.it/latino/natura_grazia/index.htm (Letöltés: 2018. július 16.) Fordítás: Szent Ágoston: *Írások a kegyelemről és az eleve elrendelésről*, fordította, válogatta és a bevezetőt írta: Hamvas Endre, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2015, 171.

³² Augustinus: *De natura* 70. 84. „Non tamen diffunditur in cordibus nostris vel naturae vel voluntatis opibus quae sunt in nobis, sed per Spiritum Sanctum qui datus est nobis qui et infirmitati nostrae opitulatur et sanitati cooperatur. Ipsa est enim gratia Dei per Iesum Christum Dominum nostrum.” Fordítás: Ágoston: *Írások a kegyelemről*, 171.

lesz számára egyértelműbb, hogy ebből a romlottságból csak Isten kegyelme és eleve elrendelő szándéka emelheti ki azokat, akiket kiválasztott: „azt a hívőt, aki hisz abban, hogy a büntetés egyetlen emberről szállt át mindenkre, azonban ne foglalkoztassa, hogy a hit miért nem adatik meg mindenkinek. Ez kétségtelenül a legjogosabb büntetés, olyannyira, hogy senki sem vádolhatná meg Istent, még ha egy ember sem szabadulna fel alóla”³³. Később: „tehát Isten kiválasztott minket Krisztusban a világ megteremtése előtt; arra rendelt minket, hogy fiaivá fogadjon, de nem azért, mert úgy volt, hogy önmagunktól szentek és szeplőtelenek leszünk, hanem azért választott és rendelt el eleve minket, hogy ilyenekké váljunk. Mindezt akaratának tetszése szerint tette.”³⁴ Tehát a szeretetre való képesség is a hit gyümölcse, s ez csak az elrendelteknek adatott meg.

Kálvin – Ádámról szólva – lényegében ugyanezt mondja:

tehát Isten képe az emberi természet sértetlen kiválósága, ez ragyogott Ádamban lázadása előtt, utána viszont annyira megromlott (sőt szinte teljesen megsemmisült), hogy csak zavaros, csonka, leromlott és korcs romja maradtak fenn. Mára ez már csak részben szemlélhető a választottakban, ha a Szentlélek újjászülte őket; teljességében viszont majd csak a mennyben fog újra tündökölni.³⁵

Ebből a szituációból teljesen érthető Kálvin gondolatmenete: hálásnak kell lenni, hogy Isten gondot visel az emberre, sőt Fiát adta értük. Ezért az a legnagyobb feladat, amit a szöveggyűjtemény is írt.

³³ Aurelius Augustinus: *De praedestinatione sanctorum* 8. 16. „Cur autem non omnibus detur, fidelem movere non debet, qui credit ex uno omnes isse in condemnationem, sine dubitatione iustissimam, ita ut nulla Dei esset iusta reprehensio, etiamsi nullus inde liberaretur.” https://www.augustinus.it/latino/predestinazione_santi/index.htm (Letöltés: 2018. július 16.) Fordítás: Ágoston: *Írások a kegyelemről*, 188.

³⁴ Augustinus: *De praedestinatione* 18. 37. „Elegit ergo nos Deus in Christo ante mundi constitutionem, praedestinans nos in adoptionem filiorum: non quia per nos sancti et immaculati futuri eramus, sed elegit praedestinavitque ut essemus. Fecit autem hoc secundum placitum voluntatis suae.” Fordítás: Ágoston: *Írások a kegyelemről*, 209.

³⁵ Iohannes Calvinus: *Institutio* I. 15. 4. „Ergo, quum Dei imago sit integra naturae humanae praestantia, quae refulsit in Adam ante defectionem, postea sic vitata et prope deleta, ut nihil ex ruina nisi confusum, mutilum, labaque infectum supersit, nunc aliqua ex parte conspicitur in electis, quatenus spiritu regeneriti sunt; plerum vero fulgorem obtinebit in coelo.” Iohannis Calvini Opera quae supersunt omnia. *Corpus Reformatorum* 30, volumen II. Edidit Gulielmus Baum, Eduardus Cunitz, Eduardus Reuss. Brunsvigae 1864, 139. https://books.google.hu/books?vid=OCLC04938920&id=jSkMAAAIAAJ&pg=RA6-PA918&lpg=RA6-PA918&dq=cyril+episcopi&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (Letöltés: 2018. július 16.) Fordítás: Kálvin János: *Institutio. A keresztyén vallás rendszere 1559*, I. kötet, fordította Buzogány Dezső, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2014, 142.

A felebaráti szeretet és a hit kapcsolatában egy újszövetségi helynek más szerep jut Augustinusnál és Kálvinnál. Augustinus az eleve elrendelésről írt első művében többször hivatkozik³⁶ a Galatákhoz írott levél egyik helyére: „mert Krisztus Jézusban nem számít sem a körülmetélkedés, sem a körülmetéletlenség, csak a szeretet által munkálkodó hit.”³⁷ Augustinus többi, témába vágó írásában már eltűnik ez a hivatkozás.³⁸ Kálvin teljesen kerüli ezt a helyet, az *Institutio* legújabb magyar fordításának mutatója szerint egyáltalán nem említi.³⁹

Sőt Kálvin felvet egy alternatívát: „többet ér-e az, ha ártatlanul élünk az emberekkel, mint az, hogy kegyesen tiszteljük Istent?”⁴⁰ A probléma a kereső, ingadozó, a hit teljességéhez el nem jutó (vagy fordítva: a vallásból kiábránduló) ember számára örökérvényű: nem ér-e ő éppen annyit Istennel, mint Isten nélkül? Nem elég-e hétköznapi értelemben erkölcsösnek lenni? Kálvin válasza:

egyáltalán nem. Sőt, miután az ember még véletlenül sem képes megőrizni a szeretetet, ha nincs a szívében komoly istenfélelem, ebből igazolható a kegyes élet is. Vegyük hozzá azt is, hogy az Úr igen jól tudta, hogy mi semmi jótéteményt nem adhatunk neki, ahogy a próféta mondja, ezért önmagának nem kíván tőlünk szolgálatot, hanem felebarátaink iránti jó cselekedetekre buzdít. [...] Kétségtelen, hogy a törvény és a próféták első helyre a hitet teszik és mindazt, ami Isten törvényes tiszteletéhez tartozik, a szeretetnek pedig alacsonyabb helyet jelölnek ki. Az Úr azonban ezt úgy érti, hogy a törvény azért írja elő a jogosság és a méltányosság megőrzését az emberek között, hogy ezzel mutassuk meg iránta való szent félelmünket, ha van belőle valami.⁴¹

³⁶ Aurelius Augustinus: *De correptione et gratia*: 6 hivatkozás, az alábbi weboldalon jól követhető: https://www.augustinus.it/latino/correzione_grazia/index.htm (Letöltés: 2018. július 16.)

³⁷ ἐν ᾧ ἡ Χριστοῦ Ἰησοῦ οὕτε περιτομή τι ἰσχύει οὕτε ἀκροβυστία ἀλλὰ πίστις δι’ ἀγάπης ἐνεργουμένη. A görög szöveg: Biblia Graeca, Novum Testamentum, German Bible Society, 2013. A magyar szöveg az új protestáns fordítás.

³⁸ Aurelius Augustinus: *De dono perseverantiae*: 1 hivatkozás. https://www.augustinus.it/latino/dono_perseveranza/index.htm (Letöltés: 2018. július 16.)

³⁹ Kálvin: *Institutio*, II. kötet, 682.

⁴⁰ Calvinus: *Institutio* „Ergone, inquires, pluris est ad iustitiae summam, cum hominibus innocenter vivere, quam pietate Deum honorare?” II. 8. 53. 304. Fordítás: Kálvin: *Institutio*, I. kötet, 315.

⁴¹ Calvinus: *Institutio* „Minime; sed quia non temere quis caritatem per omnia custodit, nisi Deum serio timeat, inde quoque pietatis approbatio sumitur. Huc accedit, quod Dominus quum probe noverit nihil beneficentiae a nobis pervenire ad se ipsum posse, quod et per prophetam testatur, non sibi officia nostra deposcit, sed erga proximum bonis operibus nos exercet. [...] Certum est in lege et prophetis primum locum tenere fidem et quidquid ad legitimum Dei cultum pertinet, inferiorem loco subsidere dilectionem; sed intelligit Dominus, in lege nobis tantum perscribi iuris et aequitatis inter homines observantiam, qua ad testandum pium eius timorem, si quis in nobis est, exerceamur.” II. 8. 53. Fordítás: Kálvin: *Institutio*, I. kötet, 315.

Tehát a keresztyén ember sem lehet tökéletes, de emberbaráti szeretetre csak ő lehet képes, mert ő még ezzel is Istenre gondol. Kálvin válaszát logikailag is érdemes végiggondolni, nincs-e benne önmagába visszatérő érvelés, de az ingadozóknak nem sokat mond az érvelése.

Néhány sorral később viszont valószínűleg az említett kereső-ingadozó célcsoportnak is elfogadhatóbb Kálvin összegző gondolatmenetének a konklúziója:

ha meg akarjuk tartani a szeretet valóságos sorrendjét, akkor először nem az emberre kell tekintenünk, akinek látványa gyakrabban ébreszt bennünk gyűlöletet, mint szeretetet, hanem Istenre, aki azt parancsolja, hogy iránta való szeretetünket árásszuk ki az emberekre. Maradjunk meg ezen az örök fundamentumon: bármilyen legyen is az ember, szeretnünk kell, mert szeretjük Istent.⁴²

Összegzésként térjünk vissza Ravasz Lászlóhoz: „így teremti Kálvin vallása az akaratnak, a tettnek a hőroszait. [...] A kálvinizmus nem a jámbor érzés, a tiszta érzelem keresztyénsége, hanem mindenekfölött az akarat keresztyénsége, a jellem, az erkölcsi érték, a munka és harc evangéliuma”⁴³. Ha Nemes Nagy Ágneszt idézzük, „a kemény köveket” válogatók vallása. Mindezt tiszteletben tartva kell egyrészt múltunkat vizsgálni: milyen pozitív és negatív hatása volt az „akarat és harc” szemléletnek? Másrészt jelenünk és jövőnk is erre int: hogyan tudjuk a hitben gyengéket felkarolni? Mit tehetünk a megszomorítottakért, tehetetlenségért? Milyen hatása lesz pedagógiánknak, ha egyre szűkebb azoknak a köre, akik képesek „kemény köveket” válogatni?

⁴² Calvinus: *Institutio* „Si veram diligendi lineam tenere libet, non in hominem primum convertendi sunt oculi, cuius aspectus odium saepius quam amorem exprimeret; sed in Deum, qui amorem, quem sibi deferimus, ad universos homines diffundi iubet. Ut sit hoc perpetuum fundamentum: qualiscunque sit homo, diligendum tamen esse, quia diligitur Deus.” II. 8. 55. Fordítás: Kálvin: *Institutio*, I. kötet, 316.

⁴³ Németh: *Magyar református*, 49.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANDERSON, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2006.
- ANDERSON, Benedict: Távolsági nacionalizmus, 2000, V. évf., 1994/2, 17–18., http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf721.pdf
- ASSMANN, Jan: *Kulturális emlékezet*, Budapest, Atlantisz, 2004.
- AUGUSTINUS, Aurelius: *De correptione et gratia*. https://www.augustinus.it/latino/correzione_grazia/index.htm
- AUGUSTINUS, Aurelius: *De doctrina Christiana*. https://www.augustinus.it/latino/dottrina_cristiana/index.htm. Fordítás: Szent Ágoston: *A keresztény tanításról*, fordította Böröcz Tamás, Budapest, Paulus Hungarus – Kairosz, é. n.
- AUGUSTINUS, Aurelius: *De dono perseverantiae*. https://www.augustinus.it/latino/dono_perseveranza/index.htm
- AUGUSTINUS, Aurelius: *De natura et gratia*. https://www.augustinus.it/latino/natura_grazia/index.htm. Fordítás: Szent Ágoston: *Írások a kegyelemről és az eleve elrendelésről*, fordította, válogatta és a bevezetőt írta: Hamvas Endre, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2015.
- AUGUSTINUS, Aurelius: *De praedestinatione sanctorum*. https://www.augustinus.it/latino/predestinazione_santi/index.htm. Fordítás: Szent Ágoston: *Írások a kegyelemről és az eleve elrendelésről*, fordította, válogatta és a bevezetőt írta: Hamvas Endre, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2015.
- AUGUSTINUS, Aurelius: *Vallomások*, fordította Vásári István, Budapest, Gondolat, 1984.
- Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi átlatok kimutatásával együtt. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1870/?pg=0&layout=s

- BENE Sándor: *A Szilveszter-bulla nyomában*, Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja. http://radaygyujtemeny.hu/bene.htm#_ftn123
- Biblia Graeca, Novum Tetamentum, German Bible Society, 2013.
- BITSKEY István: „Neműgy bátya!” Marginálisok Pázmány Kalauzában, in Jankovics József (főszerk.): *„Nem súlyed az emberiség!”*... Album amicorum Szőrenyi László LX. születésnapjára, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007. <http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html>
- BITSKEY István: *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*. http://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalok/Bitskey_szekfoglalo_20041011.pdf, 4.
- BITSKEY István: Virtus és poézis, Az önszemlélet és nemzettudat toposzai Zrínyi műveiben, in Bényei Péter – Gönczy Mónika (szerk.): *Nemzet – identitás – irodalom*, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi, 2005.
- BOD Péter: *Magyar Athenas avagy az Erdélybelyben és Magyar-országban élt tudos embereknek, nevezetesebben a' kik valami, világ eleibe botsátott írásk által esmératesekké lettek; 's jó emlékezeteket fen-hagyták Histariájok, melyet sok esztendő-k-alatt, nem kevés szorgalmatossággal, egybe-szededetett, és az mostan élőknek, 's ez-után következendőknek tanuságokra. 's jora-való felserkentésekre közönségessé tett. F. Ts. Bod Péter. A' M. igeni Ekklesiában a' Kristus Szolgája, h. n. [Nagyenyed], 1766.*
- BORNEMISZA Péter: *Második része az evangeliomokból és az epistolákból való tanúságoknak...* (Postilla), Sempte, 1574.
- BOROS Gábor: *A szeretet/szerelem filozófiája. Szisztematikus-történeti tanulmányok*, Budapest, ELTE Eötvös, 2014.
- BÖSZÖRMÉNYI Ede: *Az igazságot szeretetben II. kötet. Írások az egyház múltjából és jelenéből, a társadalom életéből. Válogatás Dr. Böszörményi Ede írásaiból, tanulmányaiból*, Debrecen, Magyar Református Egyháztörténeti Dolgozatok 3., 1999.
- BÖSZÖRMÉNYI Ede: *Az igazságot szeretetben. Írások az egyház múltjából és jelenéből. Válogatás Dr. Böszörményi Ede írásaiból, tanulmányaiból*, Debrecen, Magyar Református Egyháztörténeti Dolgozatok 2., 1998.
- BÖSZÖRMÉNYI Ede: *Az öngyilkosság múltja és jelene. Történeti vázlat*, Budapest, Magánkiadás, 1991, interneten: Böszörményi Ede: A magyarországi öngyilkosságok történetéhez, II. <http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/index/search>

- BÖSZÖRMÉNYI Ede: Hódmezővásárhelyi öngyilkosságok, *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, XIX. évf., 1977/3, Interneten: Böszörményi Ede: A magyarországi öngyilkosságok történetéhez, I. <http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/index/search>
- CALVINUS Iohannes: Institutio religionis Christianae Iohannis Calvini Opera quae supersunt omnia. *Corpus Reformatorum* 30, volumen II. Edidit Gulielmus Baum, Eduardus Cunitz, Eduardus Reuss. Brunsvigae 1864.139. https://books.google.hu/books?vid=OCLC04938920&id=jSkMAAAIAAJ&pg=RA6-PA918&lpg=RA6-PA918&dq=cyr+episcopi&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false Fordítás: Kálvin János: *Institutio. A keresztyén vallás rendszere 1559*, I. kötet, fordította Buzogány Dezső, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2014.
- CSEPREGI Zoltán: A hőskultustól a vezetéselméletig: a reformációkutatás állása, irányzatai és eredményei az 500. évforduló előestéjén, *Credo*, XVII. évf., 2011/1, 8. <https://core.ac.uk/download/pdf/18544780.pdf>
- CSEPREGI Zoltán: A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai, in Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és nemzetek. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*, Budapest, 2016.
- CSEPREGI Zoltán: A reformáció nyelve. *Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Budapest, Balassi, Humanizmus és reformáció, 34, 2013. <http://real.mtak.hu/25931>
- CSIKESZ Sándor: A szektákról, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.
- DEBRECZENI Attila: Nemzet és identitás, in Bényei Péter – Gönczy Mónika (szerk.): *Nemzet – identitás – irodalom*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2005.
- DEÉR József: *A magyar nemzeti öntudat kialakulása, A magyarságtudomány tanulmányai III.*, Budapest, 1936. http://mtdaportal.extra.hu/books/deer_jozsef_a_magyar_nemzeti_ontudat_kialakulasa.pdf
- Dőri kéziratok énekeskönyv 1763, lelőhely: Pannonhalmi Szent Benedek Rendi Könyvtár, emlékezhelyek, *Studia Litteraria*, 2012/1–2. http://irodalom.arts.unideb.hu/bemutakozas/studia_litteraria.php
- FARKAS Katalin: Tudományos tudásátadás a történelemoktatásban, *Iskolakultúra*, XIX. évf., 2015/7–8.
- FAZAKAS Gergely Tamás: *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet. A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Egyetemi, 2012.
- GACS B. Emília OSB: *Szoszna Demeter György kéziratok énekeskönyve (1714–15)*, Pannonhalma, 1938.

- GYÁNI Gábor – Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, 2006.
- GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlékmű*, Budapest, Pesti Kalligram, 2016.
- GYÁNI Gábor: A történetírás és a történelemtanítás konfliktusa, *Iskolakultúra*, XXV. évf., 2015/7–8, 62–67.
- GYÁNI Gábor: *Kollektív emlékezet vagy történetírás?*, 2014. <http://tte.hu/gyani-gabor-kollektiv-emlekezet-vagy-toertenetiras/>
- HOBBSAWM, Eric: *A birodalmak kora. 1875–1914*, Budapest, Pannonica, 2004.
- HOBBSAWM, Eric: *A forradalmak kora. 1789–1848*, Budapest, Kossuth, 1988.
- HOBBSAWM, Eric: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*, Budapest, Maecenas, 1997.
- HOBBSAWM, Eric: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története. 1914–1991*, Budapest, Pannonica, 1998.
- HOBBSAWM, Eric: *A tőke kora. 1848–1875*, Budapest, Kossuth, 1978.
- HOBBSAWM, Eric: Etnikai identitás és nacionalizmus, *Világosság*, XXXIII. évf., 1993/4, 21. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf719.pdf
- HOBBSAWM, Eric: *Primitív lázadók: vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században*, Budapest, Kossuth, 1974.
- HORVÁTH Erzsébet: *A református iskolák államosítása Magyarországon (1945–1948)*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 2014. http://zsinatileveltar.hu/files/a_reformatus_iskolak_allamositasa.pdf
- INCHOFFER Menyhért: *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*, Róma, 1644.
- Javaslatok a középiskolai történelemtankönyvek tartalmi korszerűsítésére, készült az Oktatókutató és Fejlesztési Intézet megbízásából*, 2015. január, készítették: a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar oktatói.
- KAGAN, Spencer – KAGAN, Miguel: *Kooperatív tanulás*. http://kemeny-eger.sulinet.hu/public/doks/kooperativ_tanulas.pdf
- KÁLVIN János: *Institutio. A keresztyén vallás rendszere 1559*, I. kötet, fordította Buzogány Dezső, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2014.
- KARÁCSONY Sándor: *A magyarok Istene*, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2004.
- KARÁCSONY Sándor: Kísérleti parasztgimnázium Földesen, az 1919–20. tanévben, in Hatvany László (szerk.): *Karácsony Sándor pedagógiai írásaiból. 9 tanulmány, 1922–1946*, Budapest, Karácsony Sándor örökösei, 1994.
- KARÁCSONY Sándor: *Magyar észjárás*, Budapest, Magvető, 1985.

- KATONA András: *Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából VII., Kitekintés a Kádár-korszak történelemtanítására (1957–1989)*. http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2009/12/Kepek_es_arckepekVII.pdf, 17.
- KINYÓ László: A narratív készség fejlődése és szerepe a történelemtanításban, *Magyar Pedagógia*, CV. évf., 2005/2, 119–120.
- KNAUSZ Imre: *A múlt kútjának tükre. A történelemtanítás céljairól*, h. n., 2015.
- KOJANITZ László: *A tankönyvek használhatóságát meghatározó minőségi összetevők elemzése és összehasonlítása*, 2004. http://www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/tankonyvkitatasok/cd1_kojanitz/vizsgalat_eredmenyeinek_bemutatas.pdf
- KOJANITZ László: A történelmi gondolkodás fejlesztése, *Iskolakultúra*, 2013/2. http://epa.oszk.hu/00000/00011/00173/pdf/EPA00011_iskolakultura_2013_2_028-047.pdf
- KOJANITZ László: A történelmi kulcsfogalmak, *Tani-tani Online*. http://www.tani-tani.info/a_tortenelmi_kulcsfogalmak.
- KOJANITZ László: *A történelmi tudás tartóoszlopai*. http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/tortenelem_5-8_a_tortenelmi_tudas_tartooszlopai_kojanitz.pdf
- KOVÁCS Kálmán Árpád: Az erdélyi katolikus valláspolitikai rendszere (1761–1774), *Egyháztörténeti Szemle*, XV. évf., 2014. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/kovacskaalmanarpad-vallaspolitika.pdf>
- KÖLESÉRI Sámuel: *Bankodo Lelek Nyögesi, Az az: Szent Írás szavaiból szedegedett s' a' felső Esztendőkben valo szomorú alkalmatosságokhoz szabattatott, néhány Könyörgések [...]*, Sárospatak, Rosnyai, 1666 (RMNy 3309).
- KÖPECZI Béla (főszerk.): *Erdély története*, Budapest, Akadémiai, 1986. <http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/346.html#351>
- KRISTÓ Gyula: *A magyar nemzet megszületése*, Szegedi Középkorász Műhely, 1997.
- LANDOVICS István: *Novus Succursus I–II*, Nagyszombat, 1689 (RMK I., 1380–1381., II. 652–653.).
- LAJTAI L. László: „Magyar nemzet vagyok”. *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*, Budapest, Balassi, 2013.
- LAJTOS Árpád: *Nemesek és partiak Szuhafőn*, Miskolc, 1979.
- LOSONTZI István: *Hármas Kis Tükör*, 1773. <http://mek.oszk.hu/15100/15190/15190.pdf>
- MAKKAI Sándor: A lelkész mint pedagógus, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.

- MAKKAI Sándor: Egyházi hivatal – Hivatalos egyház, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.
- MAKKAI Sándor: Kálvin tanítás a bűnbánatról, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.
- MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Budapest, Gondolat, 1984.
- MEDGYESI Pál: *Erdél' s' Egesz Mag'ar Nep Harmas Jajja ' Siralma* [Bethlen István felett mondott prédikáció], Várad, Szenei Kertész, 1653 (RMK I., 880.).
- MÓRICZ Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*, Budapest, Athaeneum, 1921.
- NÉMETH András: *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok*, Budapest, Gondolat, 2004.
- NÉMETH Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.
- NORA, Pierre (dir.): *Les lieux de mémoire*, 1–3., Paris, Gallimard, 1984–1992.
- NORA, Pierre: A politikától veszélyeztetett történelem, in Szász Anna – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztetőtörténete*, Budapest, Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014, 51–65.
- NORA, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*, ford. K. Horváth Zsolt, Budapest, Napvilág, 2010.
- ŐZE Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”, *Egy 16. századi bibliai párhuzam elemzése a nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991. <http://mek.oszk.hu/13600/13613/13613.pdf>
- ŐZE Sándor: Még egyszer a ferencesekről. Válasz Szabó András: A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszaka a reformátorok életútjának tükrében című cikkére, *Egyháztörténeti Szemle*, XI. évf., 2010/1, 118–134.
- PACH Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története*, 3/1–2., 1526–1686, Budapest, Akadémiai, 1985.
- PATAKI Ferenc: *A varázsát veszített jövő*, Budapest, Noran, 2011.
- PATAKI Ferenc: *Nemzet és baloldal*, Budapest, Noran, 2015.
- PÉTER Katalin: *A reformáció kényszer vagy választás?*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó 2004.
- RAVASZ László: Kálvin és a kálvinizmus, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.

- RÉVÉSZ Imre: Igehirdetés és politika – Igaz és hamis prófétizmus, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.
- RÉVÉSZ Imre: Kálvin-rágalmak, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.
- RÉVÉSZ Imre: Széljegyzetek a kálvinizmus néhány legújabb értékeléséhez, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.
- RICOEUR, Paul – Lacocque, André: *Bibliai gondolkodás*, Budapest, Európa, 2003.
- S. VARGA Pál: A „mi világunk” látóhatára. Elméleti megfontolások a nemzeti irodalom diskurzusainak vizsgálatához, in Görömbei András (szerk.): In honorem Tamás Attila, Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi, 2000.
- SEBESTYÉN Jenő: A megtérés református szempontból, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.
- SEBESTYÉN Jenő: A református ember teológiai műveltsége, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.
- SMITH, Anthony D.: *National Identity*, London, 1991.
- SZABÓ Magda: *Kívül a körön*. http://dia.pool.pim.hu/xhtml/szabo_magda/Szabo_Magda-Kivul_a_koron.xhtml
- SZÁRAY Miklós – Szász Erzsébet: *Történelem II.*, Budapest, Műszaki, 2001.
- SZÁRAY Miklós: *Történelem II.*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006.
- SZÁRAY Miklós: *Történelem III.*, Budapest, Műszaki, 2002.
- SZÁRAY Miklós: *Történelem III.*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007.
- SZÁRAY Miklós: *Történelem IV. – A középkor*, Budapest, Műszaki, 1999.
- SZÁRAY Miklós: *Történelem V. – Magyar történet a kezdetektől 1490-ig*, Budapest, Műszaki, 1999.
- SZENT Ágoston: *A keresztény tanításról*, fordította Böröcz Tamás, Budapest, Paulus Hungarus – Kairosz, é. n.
- SZENT Ágoston: *Írások a kegyelemről és az eleve elrendelésről*, fordította, válogatta és a bevezetőt írta Hamvas Endre, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2015.
- SZKHÁROSI HORVÁTH András: Az Istennek irgalmasságáról és ez világnak háládatlanságáról, Az átokról, in Szilády Áron (szerk.): *Régi Magyar Költők Tára II.*, Budapest, MTA, 1880, 207., 212–214.
- SZÖNYI NAGY István: *Martyrok Coronaja [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyei, 1675 (RMK I, 1180).

- SZÖRÉNYI László: *Hunok és jezsuiták*, Budapest, Amfipresz, 1993.
- SZÜCS Jenő: *Nemzet és történelem*. Tanulmányok, Budapest, Gondolat, 1974.
- SZVÁK Gyula: Megjegyzések a „premodern nemzet” magyar historiográfiájához, in Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.): *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*, Urálistikus tanulmányok, [CD-ROM], Budapest, 2008.
- TASI Réka: *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debreceni Egyetemi, 2009, 135. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/101807/CSK045.pdf?sequence=1>
- TAVASZY Sándor: A predestináció és szabadság, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.
- TAVASZY Sándor: Barth, a teológus, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.
- TEUTSCH, Friedrich: *Die „Unionen” der drei ständischen „Nationen” in Siebenbürgen bis 1542*, Archives des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, XII, 1874, 63. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11181630_00069.html
- TOLNAI F. István: *Haza békesége, avagy Egyenes ösvény. Prédikáció*, Szeben, Szenci Kertész, 1664 (RMNy 3182)
- TÓTH Zsombor: Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban, *Studia Litteraria*, 2012/3–4, 17–18. http://real.mtak.hu/7488/1/StudLitt_2012_3_4_TZS.pdf
- TÖRÖK István: Az Őszövetség értékelése Kálvin Intitutiójában, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.
- Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, in Franz Zimmermann – C. Werner – Gustav Gündisch (Hrsg.): *Hermannstadt 1892–1937*, IV. köt., 638. <http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/4798>
- VICTOR János: A kálvinizmus kiújulása, in Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin, 1997.
- WHITE, Hayden: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája, in Braun Róbert (összeáll.): *A történelem terhe*, Budapest, Osiris, 1997.
- ZRÍNYI Miklós: *Szigeti veszedelem*, I/58. <http://mek.oszk.hu/10000/10054/10054.pdf>